

Ж.С. ТАЛАСПАЕВА

**ҚОЖАБЕРГЕН ЖЫРАУ
ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ
ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІГІ МЕН
КОНЦЕПТУАЛДЫҚ ӨРІСІ**

Ж.ТАЛАСПАЕВА

**ҚОЖАБЕРГЕН ЖЫРАУ
ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ
ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІГІ
МЕН КОНЦЕПТУАЛДЫҚ ӨРІСІ**

*С. Мұздаев ашыққа
облыстағы кітапханаға
сыйға берілген*

С. Мұздаев

27.03.2018.

**Петропавл
2018**

ӘОЖ 811.512.122(075.32)

КБЖ 81.2Қаз-923

Т16

М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің
Ғылыми кеңесінің шешімі бойынша баспадан шығарылды.

(№ 5 хаттама 02.11.2017ж.)

Пікірарапшылар:

Филология ғылымдарының докторы, профессор Т.Есембеков

Филология ғылымдарының докторы, профессор Д.Әлкебаева

Филология ғылымдарының докторы, профессор Н.Жүсіпов

Таласпаева Ж.С.

Т16 Қожаберген жырау шығармаларының тілдік ерекшелігі мен
концептуалдық өрісі: Монография. – Петропавл қаласы: М. Қозыбаев
атындағы СҚМУ, 2018. – 160 б.

ISBN 978-601-7241-20-9

Еңбекте Солтүстік - Қазақстан өңірінің тумасы, қазақ халқының ХҮІІ ғ.
екінші жартысы мен ХҮІІІ ғ. бірінші жартысында өмір сүрген ақын-жырау,
әнші, күйші, сазгер және халық батырларының бірі – Қожаберген жыраудың
мұрасы концептуалдық тұрғыдан талданып, шығармаларының
лингвостилистикалық сипаты айқындалады. Жыраудың шығармашылық
болмысы мен таным деңгейін, суреткерлік шеберлігін танытатын көркемдік
тәсілдер нысанға алынады. Монография филология мамандығының
студенттері мен магистранттарына, оқытушыларға, жалпы көркем шығарма
тілін зерттеуге қызығушылық танытатын ізденушілерге арналады.

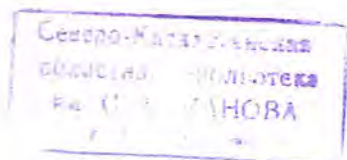
к - 53 692

ӘОЖ 811.512.122(075.32)

КБЖ 81.2 Қаз-923

ISBN 978-601-7241-20-9

©Таласпаева Ж.С..2018

КІРІСПЕ

Қазақ хандығының құрылып, еңселі ел болып, төл әдебиетіміздің қалыптасқан кезеңі – ХҮ ғасырдан бастау алады. Осы кезеңде қазақ әдебиеті мен тарихы жыршы-жыраулармен толығып, өз шығармалары арқылы халқымыздың сол заманда басынан кешірген талай дүрбелең сәттерін көз алдымызға алып келеді. Жыраулар поэзиясының көшін бастаған атақты Асан Қайғы жырау десек, іле шала қазақ топырағында елін, жерін қызғаштай қорыған Солтүстік өңірінің тумасы, қазақ халқының ХҮІІ ғасырдың екінші жартысы мен ХҮІІІ ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген акын-жырау, әнші, күйші, сазгер, баһадүр – Қожаберген Толыбайсыншыұлы мұрасы да уақыт пен заманға сай әр қырынан талданып, зерделенуде. Өнегесі мен тәрбиесі ұшан-теңіз, орақ ауыз, от тілді би, шешен, ел қорғаны болған тұлғалар тарихын жас ұрпаққа дәріптеу аса қажет дүние. Атақты жырау, замана дүлдүлі халқына киын-қыстау күн туғанда, жанын шүберекке түйіп, елі үшін жанын пида еткен, қазаққа қырғидай тиген «Ақтабан шұбырынды – Алқакөл сұлама» апатын да бастан кешті. Жырау сол бір кездегі заман жағдайын, халқының басынан өткерген ауыр қайғыны, шермұңды өз шығармаларына арқау етіп, дастан етіп төгілті.

Бүгінде тарихымыз, салт-дәстүріміз зерделеніп, жинақталуда, кең мазмұнды кітаптар, әдеби зерттеулер жарық көре бастады. «Мәдени мұра» бағдарламасының аясында белгілі ғалымдар мен қаламгерлердің атсалысуымен Қожаберген жыраудың өмірі мен шығармашылық жолына, қазақ тарихы мен әдебиетінде алатын орны туралы еңбектер жазылды. Дегенмен, жырау поэзиясының стильдік ерекшелігі мен сөз саптау мәнерін үлкен зерттеу нысанына айналдырған, жүйелі түрде қарастырылған зерттеулер әлі де көріне қойған жоқ. Сол себепті, баһадүр жыраудың поэзиялық шығармаларында көркемдегіш-суреттегіш құралдардың қолданылуына, тілдік ерекшелігіне, концептілерді қолдану дәрежесіне, көркемдік шеберлігіне қажетті деңгейде барынша назар аудару, зерттеу қазіргі таңда тіл тарихында өзекті мәселе болып табылады. Жырау танымындағы басты ұғымдарға түсініктеме беріп, шығармаларына лингвостилистикалық талдау жасау тақырыптың өзектілігін танытуда және оны насихаттап, жариялауда үлкен игі іс.

1 ҚОЖАБЕРГЕН ЖЫРАУ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ КОНЦЕПТУАЛДЫҚ СИПАТЫ

1.1 Қожаберген жырау дастандарының зерттелу тарихы

Қазақ халқының әдебиет тарихында жыраулық дәстүрдің алатын орны ерекше. Ауыз әдебиеті мен жазба мәдениетіміздің арасын жалғайтын алтын көпір ретінде ХҮ-ХІХ ғасырларда туып қалыптасқан жыраулар шығармашылығы қазақ халқының шешендік, суырыпсалма қасиеттерін, әншілік өнерін, философиялық терең даналығын бойына сіңіріп, кейінгіге жеткізген тұтас бір дәуірдегі ұлттық рухани, мәдени болмысымызды танытатын ерекше феномен.

Қазақ поэзиясының жаңа сатыға көтерілуі, ақындық шеберліктің шыңдала түсуі, зерделі ой мен сыншыл көзқарастың шарықтауы осы кезеңнің жемісі болды. Жыраулар тудырған поэтикалық тіл бір ғана тілдің, бір ғана мәдениеттің немесе бір дәуірдің, бір автордың тілдік құбылысы түрінде емес, тұтас адамзаттық мәдениет пен өркениеттің, философиялық ойлау үрдісінің құрылымы аясында каралып, жырауларды әрі мәдени, әрі тарихи-қоғамдық, рухани-танымдық тұлға деп танытады. Жыраулар поэтикасы арқылы біз өткенге шолу жасап, өз тарихымызды, әдебиетімізді қайта жаңғыртқандай боламыз. Болашақ ұрпаққа елдік мәселелерді насихаттауға мүмкіндік аламыз. Жыраулар тудырған поэтикалық тіл бір ғана тілдің, бір ғана мәдениеттің немесе бір дәуірдің, бір автордың тілдік құбылысы түрінде емес, тұтас адамзаттық мәдениет пен өркениеттің, философиялық ойлау үрдісінің құрылымы аясында каралып, жырауларды әрі мәдени, әрі тарихи-қоғамдық, рухани-танымдық тұлға деп танытады.

Жырау поэзиясының негізгі жанры – толғау. Толғаулардың дені ХҮ-ХҮІІ ғасыр және ХІХ ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген жыраулардың мұраларына тән, ал толғаулардың басым

өмірігі әлеуметтік сарында айтылады. Осы жерде қайшылыққа келдісеміз. ХУ-ХІХ ғасырдың бірінші жартысында өмір сүріп, толғау түріндегі шығармаларды өмірге әкелген жыраулардың мұраларын қай жанрға жатқызу керек? Академик Қ.Жұмалиев толғауды лирикалық шығармаларға жақын екенін айтып өтеді. Даналықтың тағы бір қасиеті, өмірдегі кез-келген болмашы нәрседен үлкен ой түюінде болса керек. Ол болмашы нәрсені барлығы көреді, бірақ аңғармайды, тылсым құпиясын сезінбейді. Сөзген күнде де мән бермейді. Түймедейді түйедей қытудың екі жақты қасиеті бар. Оны жамандық жолға салсаң, ел күйзелісіне, қайғысына әкеледі. Жақсылық бағытқа ұстансаң, даналық биікке көтереді. Қазақ даналары осы бағытты ұстанды. Нәтижесінде ел игілігіне айналуымен қатар қазақ халқының мәңгі өлмейтін адал пәриенттерінің қатарынан орын алды [1, 68 б.].

Жырау сөзі де осыған жақын. Жыраудың өмірлік кредосы тек жыр шығару емес. Ақыл айту, өсиет қалдыру, халықты бірлікке, ынтымаққа шақыру, келешекті болжау. Демек, «жырау» сөзі «дана» сөзімен синонимдес. Данагөйдің мақсаты – тарихты терең бағамдап келісімді ойын айту, елге сара жол көрсету. Онда жеңіл сөз бен желең ой болмайды. Салмақты тұжырым, салихалы пайымдау – данагөйдің негізгі қаруы. Сондықтан халық оны құрметтеген, өмірде пір тұтқан.

«Жырау, демек, ақын деу емес. Жыраудың ақын атаулыдан, жыршыдан бөлек өз жанры бар. Жыраудың мақсаты, міндеті – не болса сол, көңіл ашар, әлдене дерлік сөзді айту емес. Ол заман сынын, мезгіл, дәуір болжамын, тарихи оқиғаның мазмұнын, бағасын сөз қылады. Көбінесе, әрі жырау, әрі би болады». М.Әуезовтің осы пікірі жыраудың бүкіл табиғатын ашып тұр емес пе? [2, 195 б.]. Демек, «жырау» атауы кез келгеннің еншісіне бұйырмаған дәреже.

Не нәрсенің табиғатын білмей, оны терең түсінбей, түбіріне терең бойламай мағынасын ашам деу бос әурешілік. Мұндай ойға жетелеген басты себеп жыраулық поэзияның сырын ұғудағы жіберіліп келген кемшіліктер. Әр замандағы

тарихи оқиғалардың өз ерекшелігі болатыны іспеттес, әдеби туындылардың да өз ерекшеліктері болатыны заңды құбылыс. Өйтпегенде әдебиетіміз дамудан калып, жансыз, бір тектес, солғынқы күй кешкен болар еді. Жыраулар поэзиясы – сахара поэзиясы. Жыраулар поэзиясы сол сахараға тән еркін, ұшықиыры жоқ, сан катпарлы поэзияның озық үлгісі. «ХУ-ХУІІ ғасырлар поэзиясын оқығанымызда, бейне бір жарк-жүрк етіп алыстап кеткен найзағай оттарының жаркылы көз алдымызға келеді. Соншалықты тәуелсіз, тентек поэзия сіздің ойыңызды еріксіз баурап алады. Бұнда провансальдық лирика жоқ, жандым-күйдім кездеспейді, алдаспаннан да анағұрлым өткір сөздің жүзі жалт-жұлт етеді, танымасына, табынбасына қоймайды. Кейде түр, мазмұн жағынан бірін-бірі қайталап кететіні бар, бірақ жалықтырмайды, тап жазып, бас та қатырмайды. Сөздерінің орнықтылығы сондай ұстаның қолымен қалаған кірпішіндей келісті киюласып көз жанарын қуантады», - дейтін Ө.Күмісбаевтың жырауларға байланысты айтқан пікірі жоғарғы пафоспен айтылса да шынайы танқалыстан туған ой екендігі анық [3, 155 б.].

ХУ-ХУІІІ ғасыр поэзиясы әдебиет шеңберінен шығып, қоғамдық сипатқа ие болды. Осы кезеңде ел бастаған хандардың төңірегінде жүріп, тарихи оқиғаларды жырлаумен қатар, ақыл-өсиет айтушы, ақыл-кенесші, қоғамдық құрылысқа баға беруші, ал қажет жағдайда ел басқарушының іс-әрекетіне сын айтушы бола білді. «Жыраулық өнер өзінің табиғи даму барысында ежелгі түркі әдебиетіне тән жалпылама өсиет, ғибрат айту шеңберінен шығып, қоғамдық-әлеуметтік ой-пікірді білдіретін, күллі қазақ елінің тынысын аңғартатын қоғамдық күшке айналды», - деген Н.Келімбетовтың пікірі біздің жыраулар жайлы ойымызды кенейте түседі [4, 250 б.].

Жыраулар поэзиясының басым көпшілігі әлеуметтік мәселе төңірегінде өрбіп отырады. «Әлеумет» сөзінің мағынасы «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде»: «ел, жұрт, қоғам, мемлекет», ал «әлеуметтік» сөзі «қоғамдық» деген ұғымды

өереді [5, 87 б.]. Сонымен, әлеуметтік мәселе дегенді қалай түсінуіміз керек? Әдебиет, соның ішінде поэзия, қоғамда болып жатқан тарихи ақиқатты суреттеп, соның ащысы мен тұщысын, қоғамдық рөлін бейнелейтін құрал түрі. Қоғамда жалғандыққа да орын беріліп отырады. Бірақ уақыт өте келе бұл сияқты әрекеттер халық көмегімен қоғамнан аластатылады. Демек, қоғам тек шындықты, турашылдықты, адалдықты қолдайды. Қоғам халықтан құралады. Халықсыз қоғам болуы мүмкін емес. Егер «әлеуметтік» сөзін «халықтық» сөзі деп алатын болсақ, онда жырау шығармаларындағы басты тақырып халық, оның болашағы, дамуы болады деген сөз. Жыраулар поэзиясындағы жыр-толғау жанрларына байланысты ғылыми зерттеулер де біршама жарық көрді. Қазақтың белді ғалымдары А.Байтұрсынов, Е.Ысмайылов, Қ.Жұмалиев, Р.Бердібай, М.Жармұхамедов, Б.Абылқасымов т.б. толғау жанрына байланысты сүбелі ойларын ортаға салып, оның жанрлық, тарихи, тілдік сипатын ашып берді. Жыраулық дәстүрдің табиғи болмысы мен авторлары, әдеби сипаты жайлы аз айтылып келген жоқ. Оның қазақ поэзиясында алатын орны, дамуы мен өркендеуіне қосқан үлес салмағы жайлы М.Әуезов, М.Мағауин т.б. жазушы, ғалымдардың құнды еңбектері жарық көрді. Әйтсе де жыраулар поэзиясындағы таным, олардың шығармаларының тілі, көркемдік ерекшеліктері, қазіргі таңда зерттеу нысанына айналып келе жатқан концептілік сипаты жағынан, толғаулардың әлеуметтік-философиялық мәні әлі де арнайы қарастырылып, ашылмаған тәрізді. Жырау мұралары тегіс жиналып, толық нұсқалары әлі де болса табылмағанымен, жалпы шыққан тегі, өскен ортасы, шығармаларының шығу тарихы жайлы азды-көпті еңбектер жазылып, зерттеу нысанына айналып келе жатқаны сөзсіз.

ХҮ-ХҮІІІ ғасыр поэзиясы әдебиет шеңберінен шығып, қоғамдық сипатқа ие болғанын жоғарыда атап көрсеттік. Осы кезеңде ел бастаған хандардың төңірегінде жүріп, тарихи оқиғаларды жырлаумен қатар, қолбасшы, ақыл-өсиет айтушы,

акыл-кенесші, тіпті қолдарына қаруларын алып «Абылайлап!» жауына аттанған жыраулардан кенде емеспіз. Сондай үлкен дарын иесі, жырау, күйші, сазгер, балуан, мерген, саятшы, шебер, батыр Қызылжар өңірінің тумасы – Қожаберген жырау Толыбайсыншыұлы еді. Ол 1663 жылы қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданындағы Благовещенка селосы орналасқан жерде «Толыбай сыншы қарағайы» деген орманның қойнауында, батырлар мекенінде дүниеге келген. (Кейбір деректерде Богдановка селосы жанындағы Гүлтөбе деген жер деп те көрсетеді). Жыраудың дүниеге келген туған жері жайында өзінің «Дала-бесік» атты кітабында қоғам қайраткері, белгілі журналист Жарасбай Сүлейменов: «Әрқайсысы бір бір елдің маңдайына татырлық саңлақтарды құндақтаған, алыптарға алтын бесік болған, ақселеуі айшық ашқан, жусаны жұпар шашқан, көлдері төңкерілген, қайын-терегімен көмкерілген, перзенттеріне кенпейіл мінез, кесек тұлғасын дарытқан қазыналы топыраққа халық «Гүлтөбе» деп ат қойып, айдар тағыпты. Гүлтөбе – Толыбай сыншының, Қожаберген жыраудың, Сегіз серінің атамекені, туған жері, өскен елі. Ендеше, талантты табиғат тудыратынын бұдан асыра айғақтау мүмкін бе өзі?! ... Қожабергеннің туған жерінде шок-шок боп қалампыр иісті алқызыл гүлдер өскен, Толыбай сыншының гүлтөбесі содан шыққан», - деп жазған болатын. Қожабергеннің атақты болып, батыр, жырау атануына оның арғы ата тегі себеп болды. Орта жүздің Керей руынан тарайтын Толыбай сыншы да, ХҮІ ғасырдың екінші жартысы мен ХҮІІ ғасырдың бірінші ширегінде өмір сүрген Дәулен де (Толыбайдың әкесі), арғы атасы Көшебе де батыр болған. Қожабергеннің:

Арғы атам ту ұстаған ер Көшебе,
Қай батыр тең келіпті Көшебеге.

немесе:

Ол соғыс Есімханның тұсында өткен,
Қалмақты Дәулен атам қырған шеттен [6, 406 б.], -
осы әрі содан.

Өзінің туған жері туралы:
Баяндау шындық істі болар дұрыс,
Қызылжар уәлаяты біздің ұлыс.
Көргенім жас шағымнан қанды майдан,
Өтті ғой басымыздан талай ұрыс, - деп толғайды.

Еліміз егемендік алып, тәуелсіздігіміздің көк туы желбірегелі халқымыздың мол ұлттық мұраларын зерттеп, дәстүрі мен салтын, әдебиеті мен мәдениетін, тарихы мен сан алуан ескерткіштерін қайта орнына келтіріп, ұмытылған дүниені қайта жаңғырту игі іске айнала бастағаны хақ.

«Біздің заманымыз – өткен заманның баласы, келер заманның атасы», - деп А.Байтұрсынов айтқандай, біздің кешегі күніміз ерен ерлікке толы. Тәуелсіздік алған күнге дейін халқымыздың сан ғасырлық аумалы-төкпелі тағдыры, арманы мен аңсары, арпалысқа толы күресі жатыр. Осының бәрі – төл тарихымыздың қастерлі парактары, қасіретті тағдыры. Тәуелсіз мемлекетімізді төрткүл дүние танып, тарихымызды түгендеп жатқан кезеңде еліміздің бостандығы мен береке-бірлігін елімізден ойлаған баһадүр бабаларымыздың есімдері мен қасиетке толы өмір жолдарын бүгінгі жас буынның біліп осуі парыз. Бұл орайда, Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың жасаған «Мәдени мұра» бағдарламасының тигізген септігі мол. Бұл жоба аясында талай бай мұраларымыз зерттелді, келер жас ұрпаққа мирас болып қалатын ұлы ата-бабаларымыздың еңбектері қайта жаңғыртылды, қайта ата тарихымызды таразылайтын сәт туды. Үш жүздің басын қосқан ер Абылайдың Қызылжар қаласындағы ордасы қалпына келтірілді. Айыртау ауданының Сырымбет қорымындағы Ш.Уәлихановтың мемориалдық мұражайы мен Жамбыл ауданындағы Қожаберген жырау дүние салған жерге

құлыптас орнатылды. Бүгінде Қожабергентану біраз ілгері басып, қалыптасып, тұлғаланып қалды десек артық айтқандық емес. Қожаберген ақынның әдебиетте алар орны жөнінде, оның өлеңдерінің тарихилығы мен шығу арналары туралы, әсіресе «Елім-ай» дастаны жайында филология ғылымдарының кандидаты М.Жармұхаммедовтің «Қазақ әдебиеті» газетінде 1981 жылы 15 мамырда «Елім-ай» жыр-дастаны»; «Мәдениет және тұрмыс» журналының 1981 жылығы 6-санында Г.Тұрсынованың «Қаратаудың басынан көш келеді», белгілі драматург-жазушы Н.Әбуталиевтің «Жұлдыз» журналының 1984 жылғы 3-санында «Қожаберген жырау»; шежіреші, М.Болатовтың 1982 жылғы «Жезқазған туы» газетінің 22 қаңтардағы санында «Елім-ай» жыр-дастанының авторы Қожаберген жырау хақында», әдебиетші-ғалым Т.Сүлейменовтің «Еңбек таны» журналының 1989 жылғы 2-санында «Қазақ есімі хақында» атты көлемді мақалалары жарияланған [6, 11 б.]. Кейін арнайы 1983 жылы Алматыдағы ғылым баспасынан «Ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті» деген жарық көрген еңбекте Қожаберген жайлы мәлімет жазылған. Осы кітапта Қожаберген жырауға орын беріліп, кейіннен Қожаберген Толыбайұлы туралы бірнеше кітап, жүзден астам зерттеу мақалалар жарық көрген. Түрлі республикалық газет-журналдарда, облыстық, аудандық газет-журнал беттеріне талай туындылар жарық көріп жатты. Т.Сүлеевтің «Сегіз сері» дастаны дүниеге келді. Дегенмен, дәл бүгін Қожаберген бабамыздың есімі мен ерлігі тарих қатпарларынан толық аршылып алынды деуге әлі ерте.

Гүлтөбе-Маманай батырлар мен ақындардың кір жуып, кіндік кескен жері екені белгілі. Гүлтөбе-Маманай жеріне қылышынан қаны тамып тұрған кенестік кезеннің құрсауына мойынсұнбай, Қожабергеннің өмір сүрген ортасы мен жүріп өткен жолдарын зерттеуге бел буған қазақ қаламгерлері Б.Майлин, І.Жансүгіров, Ғ.Мүсірепов үшеуінің басқаруымен 1936 жылдың жаз айында барып қайтқан. Олар Қожаберген

Жырау мен оның ұрпақтары жайлы мәлімет жинаған. Бірақ осы еңбектер жинаған мәлімет-мұраның бәрі 1937 жылдың басында жоғалған [7,9 б.]. С.Сейфулин, С.Көбеев, Г.Омаровтардың да жырау жайындағы деректерге назар аударғандығы тарихтан белгілі. Жоғарыда көрсетілген еңбегінде А.Сүлейменов жыраудың өмірі мен еңбегі жайлы казак халқының алғашқы ағартушысы Ыбырай Алтынсариннің 1879 жылы Орынбор қаласында шыққан «Қазак хрестоматиясы» жинағында жазғандығы туралы сөз қозғайды.

Егеменді ел болғаннан кейін, 2000 жылдың 19-20 желтоқсанында Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының ұйымдастыруымен Қызылжар қаласында өткен «Қожаберген Толыбайсыншыұлының ел тарихындағы орны мен ролі» деген тақырыпта өткен ғылыми-теориялық конференцияда негізгі баяндама жасаған академик М.Қозыбаев та осы ойды қозғаған еді. Яғни, Манаш Қабашұлы ендігі жерде белгілі ғалымдардың Қожабергентану ісіне жетілуі керектігін, оның еңбектеріне текстологиялық талдау жүргізу керектігін қадайтынын болатын. М.Қозыбаевтың өз сөзіне жүгінсек, «Қожаберген бабамыз көп батырлардың бірі ғана емес. Ол 1688-1710 жылдары 22-23 жыл бойында казак, ноғай, карақалпак халықтарының біріккен жасағына қолбасшылық жасаған сардарбек, Орталық Азия деңгейіндегі әскери қайраткер! «Ақтабан шұбырындыдан» кейін Қожаберген ұлы жеңісті шыңдаған стратег», -деп жазады [8, 11 б.]. От ауызды, орақ тілді би-шешендер, баһадүр батыр, казак елінің айбыны болған, өңір атын әйгілі еткен асыл бабаларымыздың көшін бастап тұрған Қожаберген жырау шығармашылығын да, өмір сүрген ортасын да зерделеп, зерттеу еліміз тәуелсіздік алған сәттен бастап қана саналы түрде жүзеге асырыла бастағанын жоғарыда айтып өттік. Үлктөбеде көп жыл бойы казак, ноғай, карақалпак, халықтарының біріккен әскерін басқарып ел тыныштығын қорғаған, ордабасы бабамыз жайында сақталған деректер санаулы болғанымен, еліне жасаған ерлігі мен азаматтық тұр-

тұлғасын танытатын талай еңбектер жазылды. Өмірі туралы жыраудың өзі де «Елім-ай» дастанында айтып кеткен:

Жасымнан ғаскер ерттім, сардар болып,
Сырт жаудан ел қорғадым, жасап жорық.
Салдық пен қолбасылық аркасында,
Қазақтың жер жағдайын білдім толық.

Өткерді қиындықтан туған халқым,
Сақтады дінін, тілін, ата салтын.
Қорқамын қалмақтың дәу мылтығынан,
Үш жүздің бұза ма деп елдік қалпын.

Жақындап дұшпан қазақ даласына,
Қайғы кеп үш жүзімнің данасына.
Қалмақтан екі жақтап қатер төнді,
Ноғай мен қарақалпақ баласына.

Дұшпанмен дайын бол деп шайқасуға,
Насихат мұсылманға айтасың да.
Сібірдің шығысынан ызғар келді,
Татардың тоғыз бірдей тайпасына.

Жырау ұйып отырған елін жаудың күшті қаруы жайрата ма деген қаупін де жасырмайды.

Қожаберген жыраудың тарих бетінен орын алып, шығармаларының зерттелуіне Манаш Қозыбаевтан бастап, Петропавл қаласындағы «Асыл мұра» орталығының қызметкерлері де жұмыла кірісіп, үлкен істер атқара білді. Қызылжар өңірінің тумасы, ұлтымыздың тарихын зерттеп жүрген тарих ғылымдарының докторы, генерал-лейтенант, Парламент депутаты Абай Тасболатовтың құрастыруымен, «Жеті жарғы» және Қожаберген жырау» қоғамдық қорының төрағасы, белгілі Қызылжар өңірінің облыстық сотын басқарған,

тоқсан бидің зиратына кесене, Мағжанның әке-шешесінің басына мрамор тастан белгі тас қоюға мұрындық болған мемариат Бекет Тұрғараевтың және белгілі өлкетанушы

С. Жұмабаев, Ж.Ахметовтердің даярлауымен «Дауылпаз басы-Қожаберген жырау» атты шығармалар жинағы мен «Біртеулері жарық көрді. Одан басқа Н.Әбутәлиев «Сегіз сері», «Ордабасы Қожаберген», М.Дастанова «Елім-ай» жинағы, С. Жұмабаев, Қ.Биғожин «Қожаберген жырау» атты еңбектер жарық көре бастады. «Қожаберген жырау – қайраткер, көпбасшы» деген тақырыпта тарих ғылымдарының докторы Түркітбай Аяған мақала жазып, Қожаберген жыраудың өмірін, шығармашылығын зерттеу әлі де керек екендігін тілге тиек етеді. «Елім-ай» дастанының қазақ пен жоңғар арасындағы ақиқасын тарихи тұрғыда сипаттайтын туынды екеніне тоқталып, шығармаға мәтінтану жағынан тарихи сараптама жасау қажет екендігін айтты. «Ұлттың намыс қорғаны» тақырыбында атақты ақын, бүгінгі күні дүниеден озған Кәкімбек Салықов жырау шығармаларының үлгісін талдаған. Келешекте Қожабергентану ғылымының дамып жетіле түсуі үшін әлі де талай еңбектердің күшіне келері анық. Профессор Б.Нәсеновтің айтуына қарағанда, Қожаберген жырауды кеш білуіміз әлі де болса идеологиямыздың өз дәрежесінде жүргізілмей келе жатқанын аңғартады. Бүгіндері жұртшылыққа насихаттап жатқанымыз – Қызылжар өңірінің атпал азаматтарының, өлкетанушыларының арқасы. Сонымен, Қожабергентанудың бірте-бірте кенейіп келе жатқан арнасы осындай сүбелі, мазмұнды еңбектерден бастау алады. Әрине, бұл еңбектерде Қожаберген поэзиясына апарар жолдың соқпақтары жатыр.

«Өлгенді тірілту, өшкенді жаңғырту» – бүгінгі ұрпақтың алдында тұрған басты міндеттердің бірі. «Өлі разы болмай, тірі байымайды» деп тектен-текке айтпаған ата-бабаларымыз. Қожабергендей тарихи тұлғаға қандай құрмет көрсетсек те көптік етпейді. Бір топ зиялы азаматтардың атынан үкіметке Петропавл қаласындағы әскери институтқа данқты сардардың

атын беру жөнінде де ұсыныс жасалған [9, 9 б.]. Бүгінде халқымыздың ол үміті де ақталып отыр. Сонымен қатар, қаламыздың қазіргі ортасында орналасқан № 6 орта мектепке батыр бабамыздың аты беріліп, жас ұрпақтың санасында мәңгі жатталып қалды. Жыраудың туған жерінде Жамбыл ауданының орталығы Преснов елді мекенінде батырдың 350 жылдығына орай ескерткіш ашылды. Петропавл қаласының кіреберісіне ұлтымыздың айбыны ретінде жырау бабамызға арналып ескерткіш орнату да ерекше символикалық нышан деп түсінеміз. Қазіргі таңда аталмыш ескерткіштің жобасына байқау жарияланып отыр.

«Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы» деп аталатын еңбекте «Қожаберген жырау» атты тарау беріліп, «Елім-ай» әнінің авторы ретінде таныстырылды. Қожаберген жыраудың шежіреші болғандығы туралы және «Елім-ай» әнін, «Елім-ай» күйін, «Елім-ай» жырын шығарғандығы жайында белгілі философ-акын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өзінің «Даналарға» деген өлеңінде былай деп жазған:

Қолбасы, акын-жырау һәм елші-би,
Шығарған «Елім-айдай» тамаша күй.
«Елім-ай» әні менен жырын тағы,
Шығарған Қожаберген бабаңды сүй.

Ел қасіретін, ел тағдырын жырлаған «Елім-ай» дастаны – Қожабергеннің өзегін жарып шыққан төл шығармасы. Оны қазақ топырағында өткен акын-жыраулар өлең-жырларында да ашық айтады [7, 9 б.]. Саратов облысының Басқұншак көлінің маңында туып-өскен акын Шығай Жұбатұлы (1816-1889ж.ж) «Мақпал-Сегіз» дастанында «Елім-айды» Қожабергеннің шығарғанын жырға қосады:

Қыздардың сүйген Сегіз күн мен айын,
Гүл жайнар қобызбен күй тартқан сайын.

Қолында домбыра алып әнмен айтқан,
Бабасы Қожаберген «Елім-айын».

Иә, шынымен де «Елім-ай» дастаны – шынайы тарихтың өмісін қанағандық рухпен көрсете білген көлемді де, құнды мұрасы. ХҮІІІ ғасырдан бері Елұран ретінде жырланып келе жатқан – «Елім-ай» жыры о баста 3683 шумақ, 14732 жол болса, қазіргі күні қолданыста жүрген дастан көлемі 2000 жол. 1723 жылдың апатын, халықтың күйзелісін көзімен көрген, аялының толғанысынан туған, бұл жыр өлең ауыздан-ауызға таран, елге кеңінен мәлім болған. Академик М.Қозыбаев дастан жайында мынадай пікір білдірген: «Қожаберген жырау тек қана бір «Елім-айда» бір ғасырдың сырын, мұңын ашты. «Елім-ай» шыны мәнінде ұлттық сананың биік шыңы, ұлттық сергелденге күнар болғандағы мұңы, болашаққа құлаш сілтеп, қайсар намысшыл казактың ұлт болмысын жаңғыртуға ұмтылысының шапшыла айтқан қайнар жыры да сыры. «Елім-ай» – ұлтымыздың Илиада мен Одиссеясындай өміршен трагедиясы» деген болатын [6, 272 б.]. Расында, Қожаберген жыраудың «Елім-ай» эпопеялық жыры казак халқының сыртқы жауларға карсы бағытталған жарты ғасырлық әрі әділетті, әрі азаттық соғысын суреттеуге арналған маңызы кесек тарихи шығармасы. Жыраудың «Елім-ай» әні де, «Елім-ай» күйі де 1723 жылғы қырғынды сол күйінде жеткізуге бағышталған еңбегі. Дастан, бірден, калмактардың казак халқына жасап жатқан шабуылды ояндауынан бастайды, әрі ел қорғаны болар батыр, сардарларға өз ұлтының қамын жеуге дәріптейді.

Ассалаумағалейкүм, халқымызға,
Кейістік көріп тұрған жалпыңызға.
Қатал жау тұс-тұсымнан шабуылдап,
Келтірді үлкен нұқсан салтымызға

Ассалаумағалейкүм, сарбаздарым,
Жұрт үшін ерлік еткен дегдарларым.

Кенесіп дұшпандардан ел қорғандар

Кетпесін жау қолында мал-жандарың [10,13 б.],

- деген өлең жолдар қазақтың елдігін, егемендігін сақтап қалар ерлеріне зор жауапкершілік жүктейді. Дипломат, қоғам қайраткері, замана дүлдүлі, дауылпаз бабамыз 1683-1688 жылдары Тәуке ханның қармағында елші қызметін атқара жүріп, «Ақтабан шұбырынды» басынан кешкен жырау халықтың басына түскен ауыртпалықты көре отырып, жырына арқау етті:

Атсыз қап жұрт жүрісі шабан болды,
Халқыма аштық, соғыс жаман болды.
Басталып ел сұлауы Алқакөлден,
Ақтабан шұбырынды заман болды,

- деген өлең жолдарынан-ақ ақынды бұл тарихи оқиға бейжай қалдырмағанын көреміз. Керісінше, қаламына қанат бітіріп, жанын қырнай түскен бұл оқиға – Қожаберген жырауды феноменге айналдырды десек қателеспейміз. Толыбайсыншы-ұлы елшілікке дейін білім қуып, өнерге құштар болған ерекше дарын иесі. Атақты «Елім-ай» дастанында:

Өнерге жас шағымнан құштар болғам,
Самарканд, Бұхарадан білім алғам.
Атанып үздік шәкірт қатарында,
Ең үлкен медресесін тамамдағам.

Ерлікпен мағұлұм болдық алыс-жатқа,
Ән шырқап, қобыз тарттық көңіл шатта.
Бітіріп медресені шыққаннан соң,
Имам боп он жетімде міндім атқа.

Он сегізде әйгілі балуан болып,
Он тоғызда іліндім батыр атқа.

Жиырмада имам болмай, ақын болып
Симайтын іс жасадым шарифатқа, - дейді.

Демек, жастайынан сауатын ашып, үздік шәкірт атанып, онымен шектелмей имам болуға талпынып, жиырма жасында ақындық жолға түсіп өзін-өзі жан-жақты көрсете білген. Ол өзіне дейінгі казактың ақын-жырауларының өлеңдерін, шығыстың жеті жұлдызы Физули, Науан, Низами, Сағди, Жәми, Фирдоуси, Рудаки еңбектерін медреседе тәлім алып жүргенде жаттап сусындаған. Рашид ад-Дин, Қадырғали Жалаири, Хайдар Дулатидың шежірелерін оқып білген. Ескі ескерткіштегі жазуларды да үлкен сауаттылықпен оқи алған. Және ол жазудың мәні мен мағынасына терең ой бөлген. Осы айтылғандарға «Ата тек», «Баба тіл» дастандары айғақ бола алады [6, 6 б.].

Қожаберген жыраудың шежіреші-жыраулық қасиетін классик ақын С.Торайғыров «Құрбыма» атты өлеңінде:

Толыбай сыншы баласы Қожаберген,
Тарихынан Оғыз түрік хабар берген.
Үмбетей, Бұқар жырау, Тәтікара,
Үшеуі Қожа-екеннен үлгі көрген.

...Керейде Қожаберген, Сегіз өткен,

Үш жүздің шежіресін жыр кып шерткен [6, 7 б.],

- дейді. (С.Торайғыров ақынның бұрын жарық көрмеген өлеңдері «Орталық Қазақстан» газеті, 7тамыз, 1988 ж)

Қожабергеннің өлең жырын сақтаушы – өзінің ұрпағы Шакшақ батыр Көшекұлы. Шакшақұлы немересі Сегіз сері жазып алған. Сегіз серінің қолжазбасын сақтаушы Тәштит Тәбейұлы Барлыбаев. Тәштиттен Сегіз серінің үлкен баласы Мұстафа батыр көшіріп алған. 1879 жылы Мұстафадан Дәрібай Майлыбайұлы жаттап үйренеді. Дәрібайдан баласы Қожахмет үйренген. Қожахмет 1891 жылы туған. Солтүстік Қазақстан облысының Преснов ауданындағы «Октябрьдің 60 жылдығы» совхозының Петровка селосында 1978 жылы 87 жасында қайтыс

болды. Қожахметтің баласы Махмет сол жердегі орта мектептің директоры болған екен,- деп жазады зерттеушілер [7, 9 б.].

«Елім-ай» жырын жұрт қазір қызыға оқиды деп айта аламыз ба? Әрине, қазақ жұрты дастанның тарихи құндылығын түсінді, сондықтан да оқуға ынтыға түсті. Себебі, бұл жырда патриоттық сезім басым. Жастарды адалдыққа, Отанды сүйуге, оны қорғауға, қандай жағдай болмасын әділетті болуға, шыншыл, көпшіл, ұйымшыл болуға тәрбиелейді. Осындай қасиетке, рухани жаны бай жастар – өз халқының нағыз жанашыры, қолдаушысы бола білуге талаптандырады. Жырау дастанның алғашқы бөлімінде шайқасқан жаулары мен ерліктерін ғана сөз етіп қоймай, халқымыздың тұрмысы мен салт-дәстүрін, жер-су аттарының ертеде қалай аталғандығын, қазақтардың айналысқан, күн көріп отырған кәсібін баян етеді. Қожаберген жырау, тіпті, жақсы стратег болған жан. Түркі тектес елдерді, Сібір татарына жататын руларды, қалмақтың шыққан тегін, оның түркі халқына жатпайтындығын айтады және оларды шығу тегіне қарай бөліп, айырып, айқындап береді. Осының бәрі келешек ұрпақ үшін үлкен еңбек, дәлелді түрде берілген, маңызы бар айғақ. Осы сәтте қазақ халқының атакты батыры, қаһарманы Б.Момышұлының мына пікірін айта кеткен жөн болар: «Керей Қожаберген жыраудай бұрын-соңды өмір сүрген қазақ ақындарының бірде-біреуі қазақ жұрты жерінің көлемін, шекарасын айқындап берген емес. Ол кісінің «Елім-ай» жыры – әскери дастан! Жас бала кезімде оны әншілердің аузынан талай рет естіп едім. Шіркін, сол әскери дастан қайда бар екен?» деген едім [6, 17 б.]. Сол кездерде біреулерге арман болған дастан, бүгінгі күнде қолданыста жүріп, халық онымен сусындап, нәр алып жатқандығы көңілге қуаныш ұялатады.

Қожаберген әулетінен шыққан ақын-жыраулардың еңбектері неге осы уақытқа дейін жарық көрмеген деген сұрақтың жауабын атакты тарихшы Манаш Қозыбаев былай берген еді.

«Қожаберген жырау маңында ұзақ жылдар бойы неге меніреу зона орнады, есімі неге аталмай келді... Себеп екеу:

Бірінші – Қожаберген баба орыс империясына ашық қарсы, оның «Елім-айы» - империяға қарсы туынды. Онда ол орыс империясы қалмақтарға қару сатты, қолдады деп айыптайды. Ал, оның ізбасары мұрагері Сегіз сері – ұлт азаттық қозғалысының көсемі, орыс отаршылдары баба Қожабергеннің қонысына Преснов селосын орнатты, атамекенін қара шекпенділер жайлап, казактар Горькая линияны казак мемлекеттігінің тірегі болған өлкені баса көктеп салды. Отаршылық, одан қалды кешегі Кенес заманасында Сәбит те, Табит те бұл тақырыпқа белсеніп кірісе алмағаны осыдан болса керек. («Дауылпаз баба - Қожаберген». Тұлғалар тұғыры. - Алматы, 2009. 123 бет). Ғалым: «Қожаберген – жырау батыр, қолбасшы, ел тағдырын ойлаған реформатор, стратег-мемлекет қайраткері, дипломат, замана саясаткері. «Елім-ай» дастанындағы саяси ахуалға берген бағасы ХХ ғ. аяғы ХХІ ғ. басында тұрған біздерді де қайран қалдырады», - деген болатын.

Қожабергеннің үлкен ірі туындыларының келесісі – «Баба ны» дастаны. 145 шумақ, 580 жолдан тұрады. Қандай да тарихи оқиғаның, тарихи шығарманың болсын шыққан, болған уақытымен бағаланатынын ескеріп, дастанның қай жылы жазылғанын анықтайық. Дастанда мынадай шумақтар бар:

Алпысқа таяп қалсам да,
Сол қалпында айбатым.
Жас батырдан кем емес,
Ұлғайсам да қайратым.

Жыраудың 1663жылы (қоян жылы) туғаны анық, оның өзі:

Қоян жылы дәл алпыс бір мүшелім ғой,

Жасымнан сардар болған мен едім ғой [10, 95 б.], - деп, «Елім-ай» дастанында жазып кеткен. Өзі айтқандай дастанды жазғандағы жасын алпысқа таяу алсақ, дастанның 1720 жылдары жазылғаны дау туғызбайды.

Жырды бізге қалай жетті дейтін болсақ, дастан Сегіз Серінің немересі Мұсайынның (1843-1920) баласы Нұрмұхаммед (1877-1961) және Қожабергеннің аталас ұрпағы Қожахмет Дәрібаев сияқты шежіреші карттарда жазбаша сақталып қалған. Жазушы Н. Әбутәлиев 1958 жылы осы Қожахмет шежірешіден жазып алған. Бұл да кесегі бөлек туынды. Қазақтың фольклор тарихында ерекше орын алатын бірегей еңбек.

«Баба тіл» дастанының мазмұны Әбілғазы Баһадүр ханның (1603-1663) «Түрік шежіресі» деген шежіресін сынаудан басталады.

Бұл еңбекті кезінде «хандардың хронологиясының тізбесі ғана» - деп «Қазақ шежіресі» дейтін еңбегінде Ш.Уәлиханов та «Түрік, қырғыз, казак һәм хандар шежіресі» деген еңбегінде Ш. Құдайбердіұлы да сынаған болатын.

Біле тұра ол сұлтан,
Еске алмапты үш жүзді.
Соның үшін жараңдар,
Айтпақ болдым бұл сөзді.

Айналайын, үш жүзім,
Әбілғазыға налыма!
Шежіресі бар елімнің,

Қоймаспыз жатқа жалына, - дейді де, казак шежіресін Түрік – Тұран – Оғыз – Алаш – Аннас – Қазақ деп таратады. Қазақтың атасы Түрік екенін айта келе, кейбір ру-тайпалардың қияттан шыққанын айтады. Монғолдан тараған қазақтың қандай руы екенін атап айтпаса да монғол тарихшысы Санан-Сесеннің және кейбір түркі тарихын зерттеушілердің Керейлердің Монғолдан шыққан деген пікірлерімен үндеседі, - деп түсіндіреді белгілі өлкетанушы Социал Жұмабаев.

Екі бөлімнен тұратын дастанның алғашқы бөлімі казак халқының шығу тарихы, тегі, құрамы, қалыптасуы жайында сөз болады. Жырау «Қазақ» пен «Үш жүз» деген ұғымдар бір

жұрттың екі атауы болып, бірдей шыққан сөздер деген пікір
ашады:

Қазақ деген атауға,
Ілескен Үш жүз есімі.
Бір жұрттың екі аты боп,
Тағдыры ерте шешілді.

Шыңғыс ханнан көп бұрын,
Қазақ пен Үш жүз бар атау.
Сөзіме нана, жамағат,

Болмасын көңіл еш жадау, - деген тармақтардан «қазақ» пен «үш жүз» атауы Шыңғыс ханға дейін пайда болғанын үзілді-кесілді айтады. Сонымен қатар, «Баба тіл» дастаны ауыздан-ауызға көше жүріп, оның сөздері өзгеріске ұшырағанын байқаймыз. Мысалы, Керей, Жәнібек дегеннің орнына Әз Жәнібек деген сөздің қолданылуын аңғарамыз.

Шыңғыс хан жорығының алдында ғана халық болып қалыптаса бастаған қазаққа Хорезм мемлекетінің құрамында хандық құру мүмкіндігі туса да, Шыңғыс ханның шабуылына тап болып халық болу дәрежесінен айырылып, хандық та бола алмай, тоқырау кезеңі басталыпты. Содан кейін екі жарым ғасыр өткен соң қайта қалыптасып, Керей, Жәнібек хандардың тұсында қайта хандық болып, қазақша жазба қайта қалыптасқан екен. Алайда Жейхұндария, Сейхұндария, Еділ, Жайық өзендерінің бойларын, Кердері, Атырау теңіздері жағалауларын, Орал тауы мен оның батысын, шығысын, Батыс және Шығыс Сібір аймақтарын, сондай-ақ Алтай, Тянь-Шань тауларын мекендеген түрік жұрттарында X-XI ғасырларды, яғни Хорезм тұсында ислам дінінің толық орнығып, салтанат құрғанын, араб әрпінің негізінде түрік ғарпі пайда болып қалыптасқанын баяндаған «Баба тіл» дастаны шумақтарының түсіп қалғаны, яғни ұмыт болған кімді де болса, қынжылтары хақ.

Көлемі 325 шумақ «Баба тіл» дастанының бізге жартысынан көбі жетті. Екінші бөлімі – ана тілімізді қастерлеу,

дәріптеу және оның көне әрі бай тіл екендігіне көзімізді жеткізеді. «Баба тілді кастерлеу, Азамат ерге лайық» - деп, туған тілді қадірлеуге, құрметтеуге, жетік білуге шақырады.

Шыңғыс ханнан көп бұрын,

Қазағым өзі ел болған.

Сақау емес жұртымыз,

Сөйлейтұғын тіл болған [6, 18 б.], - дей келе Шыңғыс ханға дейін қазақтың өзінің қолтаңбасы (жазуы) болған. Қазақ жерін Шыңғыс ханның жаулап алуынан бастап, татар жазуы үстем болды, өйткені татар тілі бүкіл Алтын Орда жұртына ортақ болған дейді.

Әз Жәнібектің тұсынан бастап қайтадан қазақ таңбасына көшіп, «Жеті жарғыны» қазақ тілінде, қазақ таңбасымен жазып едік, енді Әз Тәуке өткеннен кейін сұлтандар қайтадан татар жазбасына көшірді дейді. Сөйтіп қазақтар осы уақытқа дейін үш жүз жыл қазақша, екі жүз жыл татарша жазды дейді.

Таза қазақ тілінде

«Жеті жарғы» жазылған,

...Өткенге дейін Әз Тәуке,

Қолданды қазақ таңбасын.

Үш жүз жылдан аса уақыт,

Қазақша жазды ел жазуын.

Үш жүз жылдан аса уақыт,

Қазақша жазды ел жазуын.

Сөйте тұра көрдің бе,

Бектердің бүгін азуын, - дейді де, «сұлтандарға ермендер, қазақша жазуларыңды тастамаңдар» [6, 19 б.], - дегенді айтады. Демек, қазақ тілінің сонау Тәуке ханның заманынан бері қолданып келген көне тарихы бар, шежіре тілі екенін аңғардық.

Қолдана бер, казакша,
Қалыпқа түскен ғарпінді.
Шалыс баспай аяқты,
Ойлан, жұртым, артыңды.

Былғарыға түсір әсемдеп,
Қазакша қолтаңбаңды.
Қисыкка еріп көсем деп,
Кері айдама арбаңды.

Қолға түссе, халайық
Пайдалан Бұхар қағазын.

Дастанның бұл жолдарынан жазуды сол тұста теріге жазғанын, қағазға да жаза бастағанын байқауға болады.

Қожаберген жыраудың казактың жазба тарихы туралы пікірлері де казак тілі ғылымымен үйлеспейді. Казак энциклопедиясында былай жазылған: «Қазак халқының, өзге де көптеген түркі халықтарының жазу мәдениетінің тарихы араб жазуы келуімен тығыз байланысты. Араб графикасының казак халқының қоғамдық, рухани және мәдени өміріне кіруі ХҮІІІ ғасырдан ерте емес. Олай дейтініміз, одан арғы жерде казак тілінің өзіне ғана меншікті, төл жазба ескерткіші қайсы – бұл да терітеліп болмаған, әлі де анықталмаған мәселе» [11, 319 б.].

Сонымен араб графикасын пайдалану уақытын жырау ХҮ ғасырдан бастаса, қазіргі ғалымдарымыз ХҮІІІ ғасырдан бастап жүр. Ислам дінінің казак еліне таралу уақытымен салыстырсақ, шындық жырау жағында. Жыраудың 1684 жылы жазылған «Жеті жарғының» казакша араб графикасымен жазылды дегені де дерекке алынбай отыр.

«Елім-ай» дастанынан және лирикалық өлеңдерінен Қожабергеннің қол бастаған батыр, сардар, сөз бастаған жырау екенін білсек, бұл дастаннан оны басқа қырынан танимыз.

Әрине, бұл насихат сөздерді өзінен артық сөзбен жеткізу қиын, сол себепті үзіндіге үнілейік:

Баба тілді сақта деп,
Айтып тұрмын жалпыға.
Ақындардың жырларын,
Салып көр деп талқыға.

Осы тілді жек көрген,
Дүниеден қалар құр.
Бағаласаң шынымен,
Баба тілің асыл-дүр.

Пайдалан қазақ сөзінді,
Жазғанда өз қалпында.
Туған тілді құрметте,
Кір жұқтырмай салтына [6, 166 б.].

Бұдан әрі қазақ тілінің қалыптасу тарихына тоқталады. Қазіргі қазақ тілінің байлығы бір ғасырдың ғана жемісі емес, мың жылдан артық уақыттың жемісі дей келе, түркі тілдердің ішіндегі ең бай, дамыған тіл дейді. Жыраудың бұған дәлелі: тіліміздің оралымдылығы, бірнеше мағына беретін сөздердің көптігі және көптеген сөздердің бір мәнде келетіні, яғни синонимдік қатардың көптігі. Синонимдік қатардың көптігіне мысал келтіреді: жауынгер, сарбаз, ғаскер, жасақ, қол; ордабасы, тархан, сардар; ұлыс, өлке, уәлаят, аймақ, өңір, атырап (бәрі бір ел қонысының атауы); алдаспан, қылыш, акберен; ақсауыт, кіреуке; күйінті, иінағаш; темір телпек, дулыға; ұжым, ұйым, қоғам; шежіре, жылнама; әлеумет, халық, отан, жұрт, ел, ұлт – осы алты атаудың мәні бір дейді [6, 438 б.].

Жырау сөздік қордың баюын жақтай отыра, кейбір сөздердің кейін пайда болғанына мысал келтіреді, сөздің шығу этимологиясын анықтайды. Мысалы, «Отан» деген сөздің «Уатан» сөзден шыққанын, «Отан» сөзінің тұрақты орны

болмай «елі тайпа», «аймақ» деген сөздердің орнына кезек қолдана беретінін және бұрын «Отан» сөзі жеке қолданбай «Ұлшы-отан» деген сөз тіркесі түрінде ғана қолданылғанын білгеде. Ал «Отан» деген сөз дәл қазіргі мағынасына кейін Кеңес үкіметі кезінде ие болғанын айыру қиын емес [6, 438 б.].
«Тарих» деген сөз туралы:

Арабтың сөзі – «Тарих»,

Орныққан қазақ тілінде.

Ондай сөзден безінбе,

Құштар болсаң білімге [6, 195 б.],- деп сөздік қордың байлығын жақтаған, немесе:

Сексен жыл болды шамамен,

«Құлдірмамай» енгелі.

Атауы болып мылтықтың,

Қолданылып келеді [6, 196 б.], - деп, кейбір жаңа сөздердің сөздік қорға кірген уақытына дейін айтады.

Хан-сұлтандар қазақтың осы сияқты бай тілін менсінбей татаршаға ауысты, араб-парсы тілдерімен бектер қайтадан табысты деп, ренішін білдіріп:

Болат пен Жолбарыс,

Әбілмамбет, Сәмеке.

Татарша жазды пәрманды,

Болып жүр жұртқа келеке, - дейді.

Бұл уақыт жыраудың хан-сұлтандардың тілден басқа қалмақтардан елді қорғау ісін ұйымдастыра алмай жүргендеріне ренжіп жүрген уақыты болатын. 1718 жылы Тәуке өлгесін жоғарыда аталған хандар бір-бірімен қырқысып, билікке таласып, елдің қамын ойламады. Осыны көзімен көрген жырау халық атынан сөйлеп:

Қожаберген айтты деп
Хан-сұлтандар, шамданба!
Сынады деп тіл үшін,
Жазалауға камданба!

Қолданатын шаранды.
Төңкерермін басына,
Соқтықсан маған, сұлтандар,
Мінбессің тұлпар астына.

Талай шонжар, сұлтанды,
Мұрсындай кылып үйреткем.
Құл көгенге көгендеп,
Қабырғасын күйреткем [6,198 б.], - дейді.

Бұл арада «қабырғасын күйреткем» деп өзін айтып тұрған жок, халық атынан сөйлеп тұр. Өйткені халық арасында хан-сұлтандардан билер мен батырлардың беделі үстем болған. Хан-сұлтандарды билер сайлаған. Хандарды халыққа қызмет етушілер деп караған. «Төре» деген сөз «қызметші» деген сөзден шыққан дейді [6, 439 б.]. Бұл жөнінде жырау:

Кісі аты емес, төре де,
«Қызметкер» деген сөз еді.
Түріктің ескі сөзі деп,
Оны айтқан көне сөз еді [6,182 б.], - дейді.

«Қазақтар: кожа-сарт, сұлтандар біздің жалшымыз, құлымыз деп астарлап айтады... Шынында солай, рутайпаларды би, батырлар басқарады, хандар халықтың айтқанынан шыға алмайды. Қажет деп санағанда, кара халық хан, сұлтандардың тас-талқанын шығарады... Абылайдың өлім жазасын қолданатындай әкімшілікке қолы жетті. Абылайға дейін өлім жазасын беруді тек халық қана шешкен», - деп жазған Ш.Уәлиханов [12, 119 б.]. Дастанның соңғы шумағында:

Халкымның тілі бай!
Бұзылмаған қаймағы!
Біз шығарған хиссалар

Нағыз соның айғағы!!! - дегендей дастанның жазылу етінің өзі қазақ тілінің көне тіл, оралымды бай тіл екеніне дәлел болып алады.

Үш ғасыр бұрын жазылған дастан қазіргі әдеби тіл нормасында жазылған.

Қазақтың сөзі асыл ғой
Ілтипатқа ілдірген,
Кожа деген бір атау,

Төрт сөздің мәнін білдірген [6, 194 б.], - деген жолдардан-ақ қазақ тілінің құнарлы да, көркем тіл екендігін, сонау ХҮ ғасырда өмір сүрген атакты жырау, бабаларымыз Асанқайғы сөйлеп, Әз Жәнібек пен Қойлыбай сыйлап өткен болашақ тіл екенін аңғартады. Ана тілді қадірлеуге, құрметтеуге, сақталуын сақтау жайлы жастарға насихаттайды. Тіпті, жырау бүгінгі күнді болжаған көріпкелдей:

Айналайын боздақтар,
Аралас тілге үнілме.
Баба тілін қадірле,
Болашақтан түнілме [13,179 б.], - дейді.

Өзге тілді біле тұра, үйрене тұра алдымен, өз туған тілінді қадірле, шұбарламай келешек ұрпаққа жеткізуді аманат етеді. Келер ұрпаққа үн тастау ретінде:

Бағаласаң шынымен,

Баба тілін асыл дүр, - деп жоғары баға береді. Осы шумақ қазіргі заманда ең жиі қолданылатын өсиетке айналды десек қателеспейміз. Сондықтан, түйгеніміз қазақ тілінің тарихы тым тереңде. Ол ғасырлар бойғы уақыттың жемісі.

Қасиетті бабамыз қазаққа ғана қорған боп, қалмаққа қарсы шыққан көп батырдың бірі емес, әділ билігімен, хас

батырлығымен алты алаштың айбыны болған ірі тарихи тұлға. Дастанның мазмұнынан жыраудың көреген, жауының әрбір қадамын, китұрқы әрекетін айнытпай танитын зерделі және білікті саясаткер екендігі аңғарылады. Сонау XVIII ғасырдың басындағы еліміздің тарихи, ішкі және сыртқы әлеуметтік-саяси жағдайынан мол мағұлмат береді.

Ол соғыс Есімханның тұсында өткен,
Қалмақты Дәулен атам қырған шеттен.
Шығысқа қайтар жолы кесілген соң,
Жер таппай паналайтын есі кеткен.

Жолы киылып, жеріне қайта алмаған,
Қазақпен соғысудан қалжыраған.
Қырылып алпыс мың түтін қас жартысы,
Қалғаны ес жия алмай абдыраған.

Қарамай жан-жағына қашқан қалмақ,
Сал жасап Еділден әрең өтіп кеткен.
Құл болып қызметінді атқарам деп,
Жеріне Ресейдің барып жеткен.

Қалмақты Ресей патшасы қабыл алған,
Мылтықпен жауыздарды жабдықтаған.
Қалмақтың әр тайпасының тұқымы бар,
Отыз мың үй есін тағы жиып алған.

Жерінен мұсылманды қуу үшін,
Ноғайға қалмақтарды айдап салған.
Орыстың қол астына енген дұшпан,
Ноғайды жер-суынан қуып салған.

Содан соң Ноғай жерін мекендеген,
Жан-жаққа мойнын созып өңмендеген.

Ресейдің көмегімен кәпір қалмақ,
Еділде Алшын жерін иемденген.

Қожабергеннің жырларынан оған қымбат нәрсе жұрт қалмағы, жұрт ісі екенін аңғару қиын емес. «Ту ұстайтын болмасам, Ұрандап жауға тимеймін, Майданда жауды жеңбесем, Қызық түрден сүрмесем», - деуінің өзі оның бірінші кезекте ел үшін алшын пида ететін батырлық сипатын көрсетеді. Жүз жасаған бабамыз өмір сүрген XVIII ғасырдың басынан қазақ жеріне жан-жағынан көз алартып, қыспаққа алған қиын кезең басталды. Қожаберген тап осы кезенді:

Торғауыт, жонғар, ойрат, бәрі қалмақ,
Орыстар мен қытайлар койған жалдап, - деп «Елім-лі» жырына қосса, тағы бір жерінде:

Жолығып көп мылтықты дүлей күшке,
Айналды жақсы тұрмыс көрген түске.
Ресей, Қытай, Қалмақ ақылдасып,
Алмақшы қазақ жерін бөліп үшке, - дейді.

Ол: «Шабуылы жау қалмақтың күшті екен», «Кетпендер жаудан қорқып тарап бәрін, - деп жұртты бірлікке шақырса, «Кеуденде шыбын жаның болса егер, Жоғалтпа жер бетінен қазақ атын», - деп намысқа шақыра білген[14, 5 б.]. Жырау аңғал әрі бірлігі аз халқының тағдыры үшін алаңдайды, жан-жақтан анталаған жаудың қолында кете ме деп қайғырады.

Көрші екі ел көмек бермей түпке жетті,
Қалмаққа мылтық сатып, күшті ел етті.
Жауыздар дәу мылтықтан доп атқанда,
Халқымның бірлігі жоқ есі кетті.

Алданып сырт дұшпанға ұтылғанбыз,
Кез болып аждаһаға жұтылғанбыз.

Ұйтқысы еліміздің шайқалған соң,
Торына ата жаудың тұтылғанбыз.

Ел едік егін салып бейбіт жатқан.
Күтпеп ек жау болар деп пәле баккан.
Қысқа кам жасауға да үлгерместен,
Жолықтық атажауға дабыл каккан.

Қазақ халқының XVII-XVIII ғасырлардағы үш биінің бірі, көрнекті қоғам қайраткері Қаз дауысты Қазыбек бидің де 14 жасында Тәуке ханның белгілі би-батырлары бастаған елшілігіне ілесіп қалмақ қонтайшысы Цэван Рабданға барған кезінде қазақтың бейбіт халық екенін, оның мінез ерекшелігі мен мақсат-мұраттарын тайсалмай:

Біз қазақ деген мал баккан елміз,
Ешкімге соктыкпай жай жатқан елміз.
Елімізден құт-береке кашпасын деп,
Жеріміздің шетін жау баспасын деп,
Найзасына жылкының қылын таккан елміз,- деп төгілткен. Бидің шешендігі мен батырлығына риза болған қалмақ қонтайшысы еріксіз сөзге тоқтаған екен. Жау қолында жатқан ерлеріміз бен мал- мүлкін жинап алып елге абыроймен оралған Қазыбек бидің бұл ерлігі ел арасында аңыз болып тараған.

Қожаберген жырау да камсыз жатқан қазақтың күтпеген жерден қаруланған жаудың оғынын астында қалып, асып-сасқан күйін суреттейді. Ел басына күн туғанда қара басының камын күйттеген кейбір төрелердің істерін әшкере етеді. Оған мына жолдар куә:

Бұл соғы қазағыма қатты батты,
Қара жер боздактарды жалмап жатты.
Қыз алысып, қыз берісіп, құда болып,
Кей төре ойда жоқта елді сатты.

Құдаға казак, ноғай жарамай ма,
Қыздары төреге жар бола алмай ма?
Жауынгер үш жүзімнің жігіттері,
Төре, кожа қыздарын ала алмай ма?

Не сұмдық кәпірлермен құда болған,
Тамағы жаудан жеген кәпір болған.
Сасытып һәм құрттатып ет жейтұғын,
Дұшпанға калайынша құда болған?

Қалмакпен құда болу жарамайды,
Сондайдан елді әрекет аралайды.
Діні, тілі, тегі жатқа матап беру,
Жүрегін бойжеткеннің жаралайды.

Қыздардың обалына қалмау керек,
Қарғысын бойжеткеннің алмау керек.
Жауларға еріксізден қыз бергенше,

Жүзінде бұл фәнидің болмау керек, - деп сүйекке
ақша түсіретін кылыққа барған, ұлтын сатқан арсыздардың ісіне
қиркенішпен қарайды. Әйел тақырыбын көтерген жолдарда
қыздарымыздың арын жерге таптатпау керектігін, әйтпесе жер
асып жүрудің өзі артық екендігін ұшқыр ойымен, әсерлі
тілімен шебер жеткізеді. Сөйтіп ел басына күн туған аласапыран
тұста отты жырларымен халықты ауызбіршілікке, тұтастыққа
шақырған. Дәуір шындығын көзбен көргендей етіп көрсете
отырып, ұлт қайраткері, ұлт батыры дәрежесіндегі дана
жыраудың аты тарихта мәңгі қалары анық.

Ұлы баба еңбектерінің көркемдік айшықтары мен ажарлана
түсер асыл қасиеттерін зерттеу нысанасы етіп алуымыздың мәні әр
казак баласының ұлттық рухын шыңдап, ой-санасына сәуле
түсіретін жырау еңбектерінің білімділік те, тағылымдылық та мәні
терең екендігін келешек ұрпаққа жеткізу. Қожаберген жыраудың
асыл мұраларының казак әдебиетінде алатын орны бөлек, маңызы
айрықша. Тек Қожабергенге тән өлең өрнегін дұрыс тану, оны
талдау жалпы поэзиясына тілдік талдау жасау, жан-жақты

қарастырып, еңбектерінің тіл білімінде алар орнына көп көңіл бөлу қажет. Егер шығармаларын, яғни поэзиясын зерттеуді көркем-әдеби шығарманың мазмұндық, құрылымдық, көркемдік сапаларын бір-бірімен тығыз байланыстыра сөз ету екендігін мойындасак, бұл әрі әдеби, әрі тілдік тұрғыдағы, солардың ортасынан шыққан әмбебап сипаттағы өзгеше талдау барысында кең ашылмақ. Шығарманың тілін жан-жақты қарастырмай, әрине, әдеби туындыны толық түсіну мүмкін емес. Себебі, егер әдебиетті зәулім сарайға тенесек, оның көз тартар күмбезді бейнесін құрайтын материал тіл екендігіне дау жоқ. Бірақ көп жағдайда әдеби шығарма мазмұн, тақырып, идея тұрғысынан жиі талданып жатады да, оның көркемдік сапаларына елеулі түрде назар аударыла бермейді. Осыдан келіп акынның я жыраудың не айтқаны баяндалады да, оның қалай айтқаны ашылмай қала береді. Ал, шындығына келсек, өнерпаздардың шеберлік кырлары мен суреткерлік сырлары осы қалай айтуына қарай бағаланбақ. Тарихи тамырларын сонау ежелгі дәуір әдебиетінен тартатын философиялық, дидактикалық сарындағы жыр үлгілерінің туған кезеңін, мотивін анықтауда, әрине, осы тіл жүйесінің атқарар қызметі ерекше.

1.2 Қожаберген жырау шығармаларындағы ұлттық таным ерекшеліктерін анықтаудағы концептілер

1.2.1 «Өмір-өлім» макроконцептісі

Қожаберген жырау шығармаларына концептуалдық тұрғыдан талдау жасау, зерттеп-зерделеу жырау шығармаларының тілдік құрамы соншалықты бай, құнарлы екенін көрсетуге септігін тигізеді. Себебі, баба дәстүрін жан-жақты таныту, мұраларын бағамдау ісі кең етек жайғанымен, тілдік, стильдік, концептуалдық сипаты жағынан зерттеу де үлкен жауапкершілікті қажет етеді.

Жалпы, концепт деген не? Оның қазіргі қазақ лингвистикасында алар орны қандай? Оның Қожаберген жырау шығармаларында қаншалықты қолданылғаны, ерекше маңызды

шығармаға айналып отыр. Концепт сөз мағынасынан емес, сөздің контексте берілген мағынасы мен адамның өзіндік (жеке) және коллективтік тәжірибелері негізінде қалыптасқан мағыналардың қалыптасуынан туған мағыналар нәтижесі болып табылады. Сөз, мағына, концептінің өзара қатынастылығын қарастыра отырып, олар адамды ол қатардан шығарып тастай алмаймыз. Бұл жерде де біз бізге нысан – адам, адамның тәжірибесі, танымы, тілдік қабілеті. Демек, Қожаберген жыраудың тілдік қабілетін, біз сол адамның не жазушының дүниетанымы арқылы дәлелдей аламыз. Әлемдік және қазақ тіл білімінің қазіргі таңдағы дамуы когнитивистикалық зерттеулердің антропоэзектік бағытқа бет бұруымен сипатталады. Әлемнің тұтас бейнесін тілдік бірліктер арқылы танымдық қырынан айқындауда «концепт» термині маңызды рөл атқарады. «Концепт» терминінің теориялық негіздері орыс ғалымдары Д.С.Лихачев, Н.Д.Арутюнова, Е.С.Кубрякова, А.Н.Мороховский, Н.К.Рябцева, В.А.Маслова, А.Я.Гуревич, А.А.Залевская, А.Вежицкая т.б. зерттеу еңбектерінде қарастырылып, олардың «концепт» жайлы ой-тұжырымдары концепті құрылымына енетін сөздердің мағыналық жақтан өзара үйлесе келіп, негізгі өзек – тірек сөздің мағынасына шоғырлануынан туындайтындығын дәлелдейді. Қазақ тілі білімінде «концепт» термині А.Қайдар, Р.Сыздық, Ж.Манкеева, Н.Уәлиев, Б.Қалиев, Қ.Жаманбаева, Г.Смағұлова, Б.Ақбердиев, Г.Снасапова, М.Күштаева, С.Жапақов, Қ.Қайырбаева, А.Сыбанбаева, А.Ислам, Ш.Елемесова, П.Антова, А.Әмірбекова, Ж.Саткенова, Ж.Жампейісова, С.Жиренов, Б.Нұрдәулетова, Г.Мұратова, Ж.Қошанова т.б. зерттеушілер еңбектерінде әр қырынан зерттелді. Аталған ғалымдар еңбектерінде концепт мәселесіне қатысты зерттеулер ақын-жыраулар, жазушылар шығармалары бойынша қарастырылып, ондағы «өмір», «өлім», «тағдыр», «заман», «құтты қоныс», «атамекен», «Атла», «ерлік, батырлық» сынды концептілердің когнитивтік құрылымдарының анықталуы, концептуалдық талдаулар жүргізілуі ұлттық таным

ерекшеліктерін айқындауға қосылған үлес екендігін көрсетеді. Бүтін бір ұлттың ой-өрісінің, дүниетанымының ерекшелігін айқындауда зор маңызға ие концептілер туралы айтылған ғалымдар пікірлерін жинақтай айтқанда, «*концепт*» *ақиқат дүниені, ғаламның тілдік бейнесін түсінуге мүмкіндік беретін күрделі құбылыс* деп танылады. Ол, яғни концепт – әлем бейнесін сипаттайтын тілдік құралдардың (*лексикалық, фразеологиялық, паремнологиялық т.б.*) жиынтығы. Концепт – адамзат баласының өмір тәжірибесі арқылы жинақталған әлем бейнесінің мазмұндық білімінен тұрады [15, 61 б.].

Концептінің әлеуеті неғұрлым кең және бай болуы үшін адамның мәдени тәжірибесі де кең әрі бай болуы қажет. Д.С.Лихачев әрбір адамның өзіндік дара (жеке) мәдени тәжірибесі, дағдысы мен білім қоры оның концепт байлығын немесе жұтаңдығын айқындайтын болады деп көрсетеді [16, 3 б.]. Концепт, біріншіден, жалпы адамзаттың, осы тілде сөйлеуші жеке адамның мәдени тәжірибесіне, білім қоры мен дағдысына байланысты; екіншіден, концепт көрінетін нақты контекске тәуелді. Концептінің кейбір мүмкіндіктерін, адресат арқылы қабылдануын контекст белгілі бір жағдайда шектеуі де мүмкін. Сонда концепт арқылы берілетін менталды таным кейде тілдің шеңберінен де шығып кетеді. Бұл жерде контекстің тасасындағы «тілден тыс мағына» іске қосылады. Концепт аясын жасауда жазушылар (ақындар), фольклор жеткізушілер, жеке кәсіп иелері мен діни сословие өкілдері басты рөл атқарады деген пікірлер де бар. Тілдің байлығы «сөздік қордың» көлемімен ғана емес, концептуалдық әлемнің, концептуалдық аяның байлығымен де өлшенеді.

Тіл білімінде ХХ ғасырдың аяғында тілді зерттеу адамның танымдық қызметі тұрғысынан қарала бастады. 1960 жылы американдық профессорлар Дж. Миллер мен Дж. Бруннер Гарвард университетінде когнитивті зерттеудің алғашқы орталығын құрды.

Когниция - когнитивті лингвистиканың негізгі ұғымы. Ол

өсім мен ойлаудың тіл арқылы танылуын қарастырады. Сондықтан да когнитивизм тіл білімімен тығыз байланысты. Тіл мәдениет пен қоғамнан да жоғары дәрежеде адам танымы мен мінсіз-күлқына жол ашады. Когнитивті лингвистика сияқты психолінгвистика, этнолінгвистика, соқлингвистика ғылымдарының пайда болуы тіл білімінде үлкен өзгеріс тудырды. Лингвистика тілдің жалпы құрылымын зерттейтін ғылымнан адам ойлауы мен танымына байланысты қарастыратын гуманизацияланған ғылымға айналды.

Когнитивті лингвистиканың негізгі құралдары: есте сақтау бірліктері – фреймдер, концептілер, гештальт және т.б. Когнитивтік лингвистика дүние бейнесін модельдеуге (сұрнаттауға), тілдік сананы модельдеуге бағытталады [15, 61 б]. И.А. Маслова когнитивті лингвистика мен дәстүрлі құрылымдық-семантикалық лингвистика бір-бірімен альтернативті ойлаудың ағымы емес, олар лингвистикалық категория танудың әртүрлі қырлары деп көрсетеді [17,15 б].

Концепт – индивидтің, тілдік ұжымның дүние, жаратылыс, оның түрліше заттары мен құбылыстары туралы өмір тәжірибесі, білімдік аясы (көзқарасы, танымы) негізінде, өзі өмір сүретін әлеуметтік ортаның мәдениетінен қабылдап, қалыптастырған танымдық, білімдік жүйесі.

Мәселен, Қожаберген жырау шығармаларында көрінетін сөз мағыналары, оның сөздік қоры, сөздік құрамы яғни концептуалдық әлемін танытатын концептілер жетерлік. Жалпы, жыраулар дүниетанымындағы *мұң концептісін* айқындауда, *мұң, қайғы, уайым, шер* тәрізді синонимдес сөздердің семантикалық өрісінен өзге мұның логикалық, психологиялық, философиялық түсіндірмесі, казак халқы үшін мұңның эмоциональдық, бағалауыштық, этникалық, тарихи тұрғыда қабылдануын танытатын мәтіндер (фразеологизмдер, афоризмдер, миф т.б.) қоса ұсынылады. Ал жыраулар тіліндегі дүниенің жаратылу концептісі жеке сөздердің семантикасына тікелей байланысты емес, дүниенің жаратылуы жөніндегі діни-

философиялық, діни-мифтік танымнан тарайтын когнитивтік құрылымдар арқылы түсіндіріледі. Мәселен, дүниенің жаратылуы туралы түсінік мен, мен және өзге, мен және қоғам, мен және ғалам ара қатынасынан өрбиді.

Енді кезекте, Қожаберген жырау шығармаларында кеңінен қолданылған концептілерге тоқталатын болсақ, олар: «Өмір мен өлім», «атамекен» және «ерлік, батырлық», «Алла» концептілері.

Тіл білімі саласында жалпы концептуалдық танымға байланысты талдау жұмыстары жанадан қолға алынып келе жатқаны белгілі. Әсіресе, ақын-жыраулар поэзиясын когнитив тұрғысынан зерттеу жоктың қасы десек те болады. Тілдегі *өмір мен өлім* ұғымына қатысты лингвомәдени-танымдық бірліктер этнос танымы мен тіл сабақтастығы тұрғысынан толыққанды зерттеу нысанына айналды деу қиын. Осыған орай *өмір мен өлім* ұғымдарының концептілік аясын ғылыми тұрғыдан жүйелей отырып, олардың лингвомәден, когнитивтік-концептуалдық аспектілерін тіл заңдылықтары ретінде саралау қазіргі өзекті мәселелер қатарына жата келіп, ұлтты терең танып білуге септігін тигізеді. Сондықтан, «Өмір мен өлім» макроконцептісін таныту жалпы адам атаулыға ортақ болғанымен, адамзат баласы оларды өздерінің таным-түйсігімен, қабілет-қарымына қарай түрліше түсінеді. «Этностың таным дүниесінде «өмір мен өлім» – бір-біріне қарама-қайшы, кей жағдайда бірінің орнын бірі толтырып отыратын, егіз ұғым, бинарлық жұп болып табылатын күрделі философиялық категориялар», - дейді [18, 15 б.]. XV-XIX ғ.ғ. ақын-жыраулар поэзиясында орын алған бұл ұғым, қазіргі таңда зерттеу көзі болып отыр.

«Өмір-өлім» макроконцептісінің мазмұнын ұлттық-мәдени-танымдық тұрғыда ашып көрсетуде концептілік талдауға арқа сүйеген жөн.

Концептілік талдау – концепт деп танылған сөзге лингвологиялық, философиялық және танымдық тұрғыдан талдау жасау, оның мазмұны мен мәнін түрлі когнитивтік әдіс-

тәсілдер арқылы ашып көрсету. Осы мақсатта, Қожаберген жырау поэзиясындағы «Өмір мен өлім» макроконцептісін мынадай басты логикалық модельдерге бөліп қарастыруды жөн көрдік. Біріншіден, *өмір – мәңгілік емес, атдамшы уақытша, жалған*. Осы ретте, жырау поэзиясында «дүние» концептісі әр түрлі лингвофилософиялық мазмұнға ие. «Дүние» концептісінің мазмұнын ашу барысында, дүниенің «*опасыз*», «*өмірдегі дағдысы*», «*қысқа*», «*шолақ өмір*», «*өмірдегі өкініш*», «*керуен*», «*мат-мүлік*», «*дүниенің тарлығы немесе кеңдігі*», т.б. логикалық модельдері жырау поэзиясында әртүрлі образдық сипат алып, түрлі тілдік модельдерді құрайтындығын атап өтуге болады. Концептілер жеке сөздердің (кілт сөздер) семантикалық аясында жинақталған философиялық, діни, мифтік білімдер арқылы талданды. Ал «*өлім*», «*қайғы*, *мұң*» концептілері жалпы адамзатқа ортақ базалық концептілер болғандықтан, концептіге жатпратын кілт сөздердің (жан, тән, рух, өлім, ажал) семантикалық өрісі, осы концепт арқылы танылатын ұлттық, жалпы адамзаттық «аялық білім», тілдік аядағы танымдық құрылымдар – фреймдер арқылы талданып, көрсетіледі. «Өмір мен өлім», «заман», «дәурен», «атамекен», «ерлік, батырлық», «Алла ұғымдарының концептілік аясын ғылыми тұрғыдан жүйелей отырып, этимологиялық аспектілерін тіл заңдылықтары негізінде саралау қазіргі өзекті мәселе қатарына жетіп, ұлтты терең танып білуге көмектеседі. Ғаламдағы бір-бірімен байланысып жатқан құбылыстарды тілдік қазына – сөз байлығы бейнелейді. Сондықтан лингвомәдени-танымдық бірліктерді нақты дүниенің тілдік және концептуалдық фрагменттері ретінде қарастырудың маңызы зор.

Жыраулар поэзиясында «өлім» концептісін құрайтын белгілі бір когнитивтік тілдік жүйе қалыптасқан. «Өлім» атты концептілік өрісте танылатын «аялық білім» жалпы логикалық – танымдық тәжірибеден жинақталған ақпараттар жүйесі арқылы қалыптасқан. Яғни өлім туралы барлық адам баласына ортақ стереотиптік танымдағы өлімнің сипаты бар. Оның түпқазық

сөздері – өлім, ажал, жан, қараңғы көр, қара жер, рух, тән, дүние, көшу, кету, өту т.б [15, 71 б].

Стереотиптік ситуациялар негіз болған концептілік құрылымдағы өлім: *жан кеткен соң кеудеңнен, қараңғы көрге кірерсің, жан тәсілім болар шақта, дүние салды.*

«Өмір мен өлім» жалпы адам атаулыға ортақ болғанымен, адамзат баласы оларды өздерінің таным-түйсігімен қабілет-қарымына қарай түрліше түсінеді. «Өмір-өлім» концептісінің осындай ерекшелігіне байланысты аталмыш концептілерді жалпыхалықтық және этностық ерекшелікке қарай бөлуге болады.

Жалпы өлім туралы калыптасқан адами ұғым бойынша адамның тәнінен жанның ұшып шығуы өлім деп есептеледі. Жанға ұшып шығу әрекеті тән, яғни ол (жан) ұшатын қабілеті бар, өте жеңіл, көзге көрінбейтін нәрсе ретінде сипатталып, көбелек, шыбын тәрізді жәндіктерге баламаланып беріледі: *шыбын жан, бір шыбындай жан, көбелек жан, шыбын шырақнан* т.б.

Сол себепті «Өмір» концептісі «дүние» тіркесімен жиі беріліп отырады. Қожаберген жырларында «Дүние – аз күндік» [6, 249 б.], - дей келе:

Дүние деген сағым, бұлт,
Перзентсіз жанда қуат жоқ.
Бәрінен қиын сол екен,

Артында қалған шырақ жоқ [6, 250 б.], - деп, өмірдің мәні – атыңды өшірмейтін «шырақ», «із» қалдыру деп түйіндейді. Дүниенің аздығы – адамзат баласына берілген бір уақыт мөлшері секілді, сағымдай жалт етіп жоқ болардай, алдамшы дегенді айтады. Бұл өмірде «дүние» ешкімге жолдас бола алмайды, жиналған мал-мүлік – қолдың кірі, тез жуылып, шайылып кетеді.

Дүние кейде онда, кейде солда,
Баста бақ, дәулет ылғи тұрмас қолда [6, 79 б.].

«Өмір – уақыт» деген логикалық типтік модель жүйесімен сипаттайды.

Дүние бір соқпақ жол бұрандаған.

Бақ тайса ерге дәулет құралмаған [6, 217 б.], - деген жолдардан «өмір» концептісіне «дүние» лексемасы тірек болып тұр. Өмір жолы – иреленген, бұраланы көп соқпақ жолға бөлінеді. Тіпті:

Дүние – жеткізбес жол бұрандаған,

Бақ тайса, мал менен бас құралмаған, - дейді.

Шынымен-ақ, қызығы мен шыжығы қатар жүретін «өмір» бақ пені тек секілді тұрақсыз, мәңгілік емес деген философиялық түсіндеулермен өрнектелген.

Дүниеден қазан жетіп өтіп кетсең,

Иесіз қала берер тұлпар атын.

Тірлікпен әлі-ақ бір күн қоштасарсын,

Ұрпаққа үлгі етіп кет ата салтын [13, 42 б.].

Не болмаса:

Тіршілік бес күн жалған өтер бастан,

Шығады өнер, ақыл қайран жастан, -

тең жырлайды.

Өлмей пенде қалмаған айтсам ашық,

Ажалдан құтылмаған ешкім қашып.

Адамның өлшеулі өмірі таусылады,

Жүргенмен сұм жалғанда маң-маң басып [6, 19 б.], -

деген жыр жолдар «опасыз дүниенін» тұрақсыздығына қатысты логикалық модельдердің ортақтығын таным сабақтастығымен байланыстыруға болады. Ажалдан ешкім қашып құтылмаған. Ажалдан адамның өмірі тоқтайды. Ол адам басына оқыстан, кесттен келетін дүние. «Ажал-айтып келмейді» деген қазақта сөз бар.

Мұратқа пенде жетпес ізденгенмен,

Мақсұты орындалмас көздегенмен.

Дүниеден сап-сабымен өтті ерлер,

Найзасын оңды-солды кезенгенмен.

Мың рет орансан да беренменен,

Кірсерсін жер койнына дененменен [6, 26 б.], - деп ажалын келсе ешбір әрекет жасай алмайсың, дәм-тұзын таусылған күні о дүниелік боласың деген ойды білдіреді. Өмірде өлімнің бар екенін біле тұрса да, актық деміннің қашан таусыларын ешкім де білмейді. Ол көзге көрінбейді. Және адам санасында әртүрлі кейіпте де елестеп жатады. Ауру, бір әзірейіл, жау ретінде көрініс табуы мүмкін. Бұның бәрі адам бойына қорқыныш пен үрей ұялатады. Адам есейген сайын ажалмен бетпе-бет келіп, арпалысқа түскендей болады. Одан ешкім қашып құтылмайды. «Ажал ажарына да, базарына да карамайды» деген де бар емес пе? Жасы жетіп, қартайып, тәні мен жаны тозып отырған адам өледі деп отырғанда, бар мүшесі сап-сау адамға ажал жетіп, бакилық болып жатады. Бұл да ажалдың тосыннан келетіндігін көрсетеді. Кейде жырау:

Өтеміз бе деп шынымен,

Қызығын көрмей жалғанның, - дейді.

Өмір - бұл дүниеде баршаға қымбат әлем. Өмірдің бар болмысы, ондағы жақсылы-жаманды құбылыстары - «қызық». Адам алдында қаншама қиындық тұрса да, алдыңғы күнге деген үмітін өшірмек емес. Сондықтан «*Өмір – қызық, қымбат*». Қожаберген жырау мәтінінде «өмірден кетуді азаптан құтылу», өлімді «бақыт», «тыныштық пен алаңсыздық сыйлайтын құбылыс» ретінде жағымды коннотацияда сипаттайды.

Айрылып он екі ұл мен жалғыз қыздан,

Жатырмын ажал жетпей шарасыздан.

Тенелген өлі аруакпен жағдайым бар,

Жүрміз ғой жер бетінде амалсыздан [6, 222 б.].

1.2.2 «Дәурен» концептісі

«Өмірдің» құрамдас компоненттерінің бірі – «дәурен» микроконцептісі. «Дәурен» адам баласының өмірдегі тіршілік

өмірдің жақсылы мен жаманды, шарықтау мен құлдырау, бақытқа кенелген не күйзелген, т.б. әрекеттерінің бірі ретінде адам жадында үнемі жанғырып отыратын өмір кезеңі. «Дәурен» сөзі қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: 1. Өмір, заман. 2. Бақытты, бақытты шақ. Дәурен кешті; Өмір сүрді, тіршілік етті; (Өмірмен) дәурен өтті. Дүниенің қызығы кетті. Дәурен сүрді. Бақыт көрді; Жас (жастық) дәурен. Жас кез, қызықты шақ - өмір мағыналар тізбегінен тұрады.

«Дәурен» – *уақытша нәрсе*. «Дәурен» концептісі адам өмірінің бір бөлшегі ретінде танылып, «Өмір» макроконцептісіне соны бір мағыналық ренк үстейді. Дәурен өмірмен тікелей байланысты. Бұлардың байланысы тілдегі «дәуірінде дәуірлеу», «дәуірінде дәурендету», «дәуірлеген өмірі» деген сөз тіркестерінен айқын аңғарылады. Сонымен бірге «дәурен» концептісі адам өмірімен, оның жасымен тікелей байланысты. Мәселен: *балалық дәурен, жастық дәурен, жігіттік дәурен, бозбалалық дәурен*, т.б. «Дәурен» концептісінің күрделілігі өмірдің рет қайталбайтындығымен, қайталанған жағдайда да сол бағыттағыдай болмайтындығымен ерекшеленеді. «Дәурен» концептісінде әр түрлі аспектіде көрініс тапқан:

Жас жетіп ақ ордада мен жатырмын,

Өмірдің өтіп қызық тамашасы

Шынында өткен дәурен түс секілді,

Жастық шақ бір жарамды іс секілді [13, 148 б.], - деген жыр жолдарымен Қожаберген жырау «дәурен – өткінші» өмірдегі түс секілді ғайып болып жоқ болатынын, уақытша және алдамшы болатынын айтады. Сонымен қатар, осы сәтте «жастық шақ та» – адамның жасымен, өмір сүру қалпымен байланысты болғандықтан, «жастық» концептісі деп, бөлек алып қарастыруға болады.

«Қайран, жастық» өлеңінде жырау өзінің жастық өміріне, жастық шағындағы іс-әрекеттеріне қайран қалады. Сардарлық та, баһадүрлік те, батырлық та бастан тайған кез жетіп,

қайратынын жоғалғанына, жастығынын сағымдай бұлдыр қағып, кете барғанына таңдай қағады:

...Қалдын ба, қайран жастық, жүрмей еріп,
Бір кезде ілестірген жолдас көріп
Кеттің бе расында, жастық, шіркін,
Оралып келмейтін боп дүркін-дүркін...

Жастық шақ – оралмас өткенге теңеледі. Шал ақын жырлағандай: «Құрбылар, тіршілікте ойна да күл». Бұл дәурен екі айналып келмегі жоқ дегендей, жастық дәурен екі айналып келмейді. Тірі күнінде, аяқ-қолын сау тұрғанда, бұл жалған тірліктің жастығына да, шаттығына да илана білуіміз қажет. Өмір – адамға бір ғана рет беріледі, демек жастық шақ та бір-ақ рет пенде басынан өтеді.

Сардарлық уақытым өтіп кетіп,
Тоқтадым осы кезде кәрілік жетіп.
Кешегі жалындаған жастық шақты
Отырмын көз алдыма елестетіп...[6, 227 б.].

«Жастық шақ – арманға, елеске айналатын дүние». Себебі, жасын жетіп, орта жастан асқан соң, жастықтың қадірін біле де, түсіне де бастайсың. «Шіркін, менің жастық шағым-ай, дарига-ай өтті-ау сол күндер» деп, белгілі бір қиял қанатына жетелейтін кездер де болады.

Өттің бе, есіл жастық көрген түстей,
Тойыппыз қызығыңа жемей, ішпей...
Пенденің жастық шағы базар екен,
Еті тығыз, беті қызыл ажар екен....

«Жастық шақ – базар». Адамның ойын-тойға желігіп, сауық-сайран құрып, думанды тоймен, еш алаңсыз өтетін күндері базар емей немене? Қожаберген бабамыз да өз басынан тамаша жастық шақтың ұшқынын ұшырған жан. Ғұмырында жас та болса, бас бола білді, қобыз бен қос ішекті домбыраға үн

қосып, әсем әннің майын да тамызған. Құйын желдей өте шығар бұл жастыққа не шара? Адамның төрт шағы болады дейді. Біріншісі – балалық, екіншісі – бозбалалық, үшіншісі – жастық, төртіншісі – кәрілік. Осылардың ішінде ең дәмдісі, тұшымдысы жастық шағы екен адамның. Бұл кезде дүниенің қызығына тәнмей, асыр салып, бәйгеге қосқан тұлпардай оза шабар, жүтіккіген жүйрік жылқыдай жылдам болады екен.

Жастықта жігіт кісі озады екен,
Ду десе, делебесі қозады екен.
Жас жетіп, уақыты өткен сайын,
Матадай өңі оңған тозады екен,- деп жырлайды.

«Дәурен – адамның өмір сүру кезеңі». Кәрілікке дейінгі заманша бір жалған тірліктің ең ұмытылмас, ғажайып, естен кетпес, кейін қызыға да, қызғана да еске алатын өмірлік кезеңі десек қателеспейміз. Себебі, бұған мына төмендегі өлең шумақтары дәлел:

Кәрілік жаныма менің әбден батты,
Әуелден сөздерім бал, тілім тәтті.
Кешегі жастық дәурен қайта оралмай,
Қиналтты ой түсіріп біздей қартты
немесе,

Бір кезде бозбала едім бұлғақтаған,
Үкілеп бәйге ат мініп ырғақтаған.
Жылқының суға айдаған тозаңындай,
Ол дәурен табылмай тұр біздің маннан, - дейді.

«Дәурен – қайталанбас шақ». Ол адам өміріндегі өз уақытымен болатын сәт. Өмір, жастық шақ, дәурен сүрген сәтте өзіміздің де бір келерін адамзат ұмытпағаны рас.

Қазақ халқының ХҮІІ ғасырдың екінші жартысы мен ХҮІІІ ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген жырау поэзиясындағы «өмір мен өлім» макроконцептісінің құрамдас

компоненттеріне «дүние» концептісінен басқа «заман» лингвокогнитивтік моделі де кеңінен қолданыс тапқан.

1.2.3 «Заман» концептісі

«Заман» адам санасында өзінің ықпалына көндіруші қоғамдық құбылыс болып бейнеленеді. Тілдегі «елу жылда ел жаңа, жүз жылда қазан» деген ой өмірдегі қоғамдық формацияға мен заман келбетінің өзгергенін бір ауыз сөзбен түйіндеп жеткізіп отыр.

Неше мың жыл нұрынан бәрін жаратып,

Келтірдің өзің заман ақырына [19, 99 б.], - дей келе

Шал акын заман өзгереді және оны өзгертетін адам екенін айтады. Яғни, әрбір адам өз өмірін өзі жасайды дегенге келеді. Және де бұл Қожаберген бабамыздың ойымен үндес:

Барымен базарлаған тауып ап жүр,

Заманнан үміт күткен тамағы іспей [6, 67 б.].

«Заман» адам санасында өзінің ықпалына көндіруші қоғамдық құбылыс болып бейнеленеді. Жырау поэзиясындағы «заман» концептісіне талдау жасау арқылы этнос болмысына қатысты көптеген танымдық ақпараттарды тануға болады. Демек, акын өмір сүрген сұрапыл заманның бет-бейнесін көз алдымызға елестетері сөзсіз.

Бұл заман, қай-қай заман, қайғы заман,

Бос кеткен ер еңбегі зайғы заман.

Айрылып бала-шаға, мал-мүлкінен,

Жұртыма апат келді өте жаман, - дей келе «қайғы заман», «зайғы заман» тіркестерін қолдана отырып, сол кездегі үлкен заманауи құбылысты білдіреді. Қоғамдық-саяси, әлеуметтік жағдайды көрсетеді. Халықтың бар қымбатынан айырылып, өмірдің сондай апатты күйге ұшырап, заманның қайғыға айналғанын баяндайды.

Бұл заман, қай-қай заман, орлы заман,

Орнаған Үш жүз үшін торлы заман.

Атадан ұл, анадан қыз адасып,

Жұртымды тентіреткен сорлы заман [20, 112 б.], -
іттен жыр жолдары арқылы «орлы», «торлы», «сорлы» сөздерін
заман концептісімен тіркестіре отырып, қайғы орнаған заманда
адамның бауыр еті балаларынан адасып, қазағымның үш жүзін
тентіреткен сор маңдай сорлы заманның кейпін көрсетеді.
Барынан айрылып бара жатқан қазақ жұрты үшін осыдан асқан
қандай азап бар дейсіз? Шынымен де, жырау баба айтқандай:

Болды ғой заман ақыр япырым-ау,

Жарар еді казак қалса апаттан сау.

Үлгертпей елден сарбаз жиюға да,

Соқтықты қапияда мейірімсіз жау [20, 125 б.].

Қожаберген жырау ғұмыр кешкен «заман» – сол ғасырда
өмір сүрген адам тағдыры мен дүниетанымына ерекше әсер
еткен қоғамдық құбылыс екені анық көрінеді. Қай ақын, қай
жырау, қай сөз зергері болмасын өзі өмір сүрген заманының
жанашыры, қамқоршысы. Олай дейтін себебіміз, халықтың
өткені мен бүгінін, келешегін паш ететін осы бір рухани
құндылықтар емес пе? Олай болса, Қожаберген бабамыз өзі өмір
сүрген заманды сипаттау арқылы, қазақ халқының өмірін,
тұрмысын біздің көз алдымызға әкеледі. Қалмақ пен қазақ
арасындағы соғыстың салдарынан елдің берекесі қашып, әке-
шеше, ұл мен қыздан айырылып, қазақтар қоныстарынан
құландай қашып, өз жерлеріне өздері иелік ете алмай, тыныш
жыланның құйрығын басқандай болды. Жырау үш жүзін
сипаттамаған катал жауына налып:

Замана күннен-күнге қағынып тұр,

Талайтын жолбарыстай шабынып тұр [6, 55 б.].

«Заман» тіркесінің астары үлкен заманауи құбылысты білдіреді. Жырау поэзиясындағы «заман» ұғымы қоғамдық формацияның өзгеруін, қоғам өзгерген соң, ондағы әртүрлі құбылыстардың өзгеретіндігін этнос танымына жақын бейнелер арқылы суреттеген.

Бұл заман, қай-қай заман, құйын заман,
Шіріткен тамам жұрттың миын жаман.
Басталды Алакөлден жұрт сұлауы,
Мәңгіртті есті алып қоныс ауған [6, 60 б.].

Заманның қатты сокқан құйын желдей құтырып, ешкімге дес бермей, дүйім жұртты шаршатып, шалдықтырған бейнесін көреміз. Алакөлден басталған бұл апат, казак халқына үлкен қайғы-қасірет болып орнады. Әбден, қалжыраған, ұрыс шебіне шыға алмаған сәттерде, Еділ мен Жайықтың бойымен келе жатқан көштің ат пен арбадан бос келгенін көргенде:

Бұл заман, қай-қай заман, азған заман,
Ел-жұртым апат келіп, тозған заман.

...Үш жүзден сасық қалмақ озған заман [6, 72 б.], - деп қайғырады.

Бұл заман, қай-қай заман, мыстан заман,
Қазақты әлсіреткен дұшпан заман.
Шұбырғанда ізіннен қар борайды,
Қар жауған қаңтардағы қыстан жаман.

Шынымен, бұл заман қазағыма мыстандай тиіп, қалжыратты, замана дұшпанға айналды, халқымызды жан-жағынан теке-тіреске алды, қайда барса «Қорқыттың көрі» дегенмен тең болды,- деген ойды білдіреді. Еліміз шырайы мен шұрайы жарасқан мол ата қоныстан айрылған кезең еді.

Атсыз қап жұрт жүрісі шабан болды,
Халқыма аштық, соғыс жаман болды.

Басталып ел сұлауы Алакөлден,
Ақтабан шұбырынды заман болды.

Қаратаудың басынан келген көштің қаңырап бос келген,
қарымдастан, аға-бауырдан айырылып, көзге мөлтілдеп жас
көп пен заман болды бұл деп күніренеді.

Бұл заман, қай-қай заман, шұбар заман,

Қазаққа жаулар торын құрар заман... [6, 144 б.], -
өмірді бір сөзінде. Расында, шұбар жыландай жасырынып келген
бұл зұлмат, еліме құрылған тормен тең болды.

«Өмір» концептісі мен «өлім» концептісі ақын танымында
«*Өмірдің өлшемі – өлім*» когнитивтік моделі арқылы авторлық
өлшем бейнесін береді. Өмірді өлімге барар жол ретінде бағалау,
өмір, адамға өмір өлмек үшін беріледі деп тану концептуалдық
инверсия құрайды. «Өлім» концептісінің ішкі құрылымында «о
дүние-өлім» архетипі, «мәңгілік сапар» мифологемасы
салқалған. Ол теологиялық түсініктегі «ахиреттік сапар» дегенді
өмірдіреді. Концептілік мәнге ие доминант көбіне-көп ажал мен
өлімнің жағымсыз кейпін бейнелеп, бағалап, сипаттап көрсетуге
негізделеді.

Өмір мен өлім құбылысын адам болмысының бір-бірінен
ажырамас екі шегі ретінде таниды.

Дүние опасы жок жалған екен,
Бізден басқа да ерлерден қалған екен.

Өліп кетсем соғыста шейіт болып,

Үйде өлмей, түзде өлген арман екен, [13, 23 б.] -
деген өлең шумағынан жыраудың ұлт дүниетанымында
когнитивтік модель қалыптастыратын, халқымыздың өзгелерден
ерекше ер жүректігін, батырлығы мен батылдығын,
амысшылдығын танытатын ерекше қасиеттерге ие екенін
көрсетеді.

Қалған соң көңіл суып,
Талайлар алды бетін жаспен жуып.

«Берілмей қай майданда өлейік!» - деп,
Соғыстық денемізді намыс буып [6, 211 б.].

«Өлім» макроконцептісі ақын тілінде көбіне-көп адам баласының саналы түрде баратын әрекеттерінің бірі іспеттес жырланады. Оған себеп жыраулар заманының ішкі-сыртқы факторлары. Ол кезеңдердің адамдары үшін осынау, опасыз жалғанда, елі үшін еміренген, қазақ халқының басына қиын сәт туғанда жанын шүберекке түйіп, жауына катал, досына адал бола білген жандар қан майданда соғысып өлгені өкініш емес, қуаныш, үлкен ерлік, ұлты үшін күресте мерт болу арман болған.

Құлазып сала берді шіркін, көңіл,
Дедім мен неге қысқа мынау өмір...

немесе,

Жылқыда ұстатпайды сұр ат маған,
Сөзімді кей надандар ұнатпаған.
Жүзіне бұл фәнидің көз тастасам,
Пенде жоқ мәңгі калып тұрақтаған [6, 243 б.], - дейді.

Демек, өлмейтін адам, зат, құбылыс жоқ. Жаратылыс заңдылығы – туу, өлу. Дүниеде кез келген жаңа тозады, тозған жоғалады деген қазақ ұлтының ойтанымынан көрініс беріп тұрғаны хақ. Өмір де, өлім де ақиқат шындық екенін қазақ өзінің паремиологиялық дүние суретінде: өлімсіз өмір жоқ, өткелсіз өзен жоқ; өмірдің түбі – өлу, шырақтың түбі – сөну; сынбайтын темір жоқ мәңгілік өмір жоқ; өзекті жанға – бір өлім деп бейнелеп, оған философиялық мән дарытқан. «Өлім» концептісінің өзегі ақын шығармаларында бірнеше мазмұнды өлшемдерден тұрады. Ешбір пенде қашан, қалай және қай жерде өткенін де, қалай қайтып өмір сүретінін де алдын-ала білмейді, яғни бұл екеуі де адам үшін алдын ала болжауға болмайтын, беймәлім, ғайыптан болатын құбылыс деген сөз. Солай бола тұра, өлім – өмірдің соңында болатын бұлжымайтын заңдылық. Мұндай жағдайда, «*Өлім–болмай қоймайтын, табиғи құбылыс*»

ретінде логикалық модельге ие. Ол үйде жүрсең де түзде болсаң да болатын дүние.

Жас жетіп, тән қуарып, хал азайды,

Әлсізбін тірі жанға саналмаймын,

Әйтеуір тірі аруак боп қарандаймын, - деген жолдардан-ақ жасы жетіп, қартайғаннан соң да өлімнің бір көңірі анық екені сезіледі.

«Өлім – қорқыныш» моделі. Өлім үрей туғызатын мақұлық, кемпір кейпінде сипатталады, өлім ұғымының қатерлі, қорқынышты құбылыс ретінде көрініс табуына әсер етіп, миынасын кенейтіп, күйіну, жабырқау, торығу сияқты эмоция реакциялары объективтендіреді. Жалпы әлем поэзиясында ажалды образ ұстаған кемпір немесе қаңқа кейпінде көрнекі образ ретінде тану қалыптасқан. Жырау өміріне «өлім» - жан алғыш әзірейіл боп көрінеді.

Көзіме бұлдырайды ой менен қыр,

Менен не өнер дейсің айтқан мен жыр.

Уақытың біте тұғын жап-жақын деп,

Жан алар ғазірейіл маңымда жүр.

«Өлім – есеп беру» моделі. Ақиқат танымда «өзекті жанға бір өлім» түсінігі кез келген адамды толғандыратын мәселе. Өлім сағаты сокқан кезде адам өз өміріндегі бар жиған-тергенін тастап кетеді. Мәтінде акын өткен өмірін саралай отырып, есеп береді. Акыннан кейін, әрине, жыр, сөз қалады. Мағжан: «Өлер өмір – сөз қалар», Абай: «Өлді деуге сыя ма, ойландаршы, өлмейтұғын артына сөз қалдырған» деген секілді жыр жолдарын жазса, Қожаберген бабамыз, төмендегідей өлең шумағын жазады:

Ұрпаққа өзім өлсем сөзім қалсын,

Жырыма барша жұртым құлақ салсын.

«Бабамның Қожаберген дастаны» деп,

Ұмытпай кейінгі жас есіне алсын!

Ақын тілімен айтсақ: Өлімді сипаттайтын тезаурус: *Өлім, ажал, көр, қара жер, жан тәсілім, дүниеден өтті, бақи, Алланың ақ бұйрығы, жанын қармау, о дүние, иман, кебін, сегіз ұжмақ, жеті тамұқ, сират көпірі, жан, рух, ақырет, күнә, аманат т.б.*

Өлім көптеген философиялық еңбектерде «тағдыр, жазмыш» ұғымдарымен қатар қарастырылады.

Батыстық философиялық таным бойынша *тағдыр* - Ұлы Игіліктер кеңістігінде (пространства Высшего Блага) Құдайлық Даналықпен құрылған өзіндік формасы, себептері мен тәртіптері бар ерекше құрылым. Ежелгі грек философы Бозцийдің трактаттарында *тағдыр* бір осьтен айналып тұрған шығыршықтар ретінде суреттеледі. Шығыршықтар неғұрлым оське жақын болған сайын тағдырдың бұраланы да азая береді, керісінше осьтен алыстаған сайын тағдырдың бұрылыс-бұраланы көбейе түседі. Діни сипаттағы философиялық пайымдауларда (көне дәуір философтарына тән) *тағдыр* – құдайдың жазуы, одан қашып құтылуға болмайды (яғни адамның тағдыр алдындағы дәрменсіздігі) деген философиялық қағида басым айтылса, кейінгі философиялық еңбектерде *тағдыр* ұғымы *кездейсоқтық* ұғымымен қатар алынып талданады. *Тағдыр* мен *кездейсоқтық* бірін-бірі жокка шығаратын кереғар құбылыстар ретінде де, бір-бірімен қатар жүретін ұқсас құбылыстар ретінде де тануға болады. Мәселен, *тағдыр* (жазмыш) болмай қоймайтын, міндетті құбылыс болса, *кездейсоқтықтың* болу-болмауы екіталай, оның өзі де белгілі дәрежеде жазмышпен байланысты. *Тағдырды* болжауға болады, ал *кездейсоқтықта* не күтіп тұрғанын ажалды пендеге ешқашан білу, болжау мүмкін емес. Сондай-ақ *тағдыр* біреу, ал *кездейсоқтық* көп, *кездейсоқтық* адам өмірінде белсенді әрекет етеді, *тағдыр* адамның күнделікті тұрмысында, күйбен тірлігінде байқалмайды, оның ғұмырында жалғыз рет өзінің үкімін орындайды. [21,38 б.]. Психолог ғалымдардың көрсетуінше адамның психо-менталды құрылымы екіжақты

«существование», «бинарность»): ол өткеннің естеліктері арқылы және келешекке деген үмітімен өмір сүреді: «Человек всегда находится между памятью и надеждой, опытом и ожиданием независимо от того, сознает он эту промежуточность («существование») своего положения или не сознает» [11, 13 б.]. Практикалық философияның (ұлттық әдет-ғұрып, фольклор, дін, әлеуметтік идеология, тәрбие, өмірлік тәжірибе, әлеуметтік орта, өмір салты, өнердегі дәстүр, белгілі бір ұлттық қаһармандардың өмірі тәрізді факторлардың жүйелі жиынтығы) қалыптасқан танымдық үрдісі бойынша *өлім* концептісі *тағдыр* және *ақиқат* (шындық) концептілері аясында да талданады. *Тағдыр* болмай қоймайтын, адамды өзіне мойынұсындыратын, адамның өмірін бағыттап отыратын құбылыс болса, *ақиқат* адамның өмірдегі атқарған істері мен жасаған қадамдары. Адамның бағындырушы болса, кейінгісі адамға күш беруші, өмірге жетелеуші күш болып табылады [22, 302 б.].

Қандай *тағдырдың* да соны *өлімге* тірелетіні белгілі. Осы тұрғыда *өлім* мен *тағдыр* өзара байланысты категориялар XIX ғасырдың аяғы, XX ғасырдың басында өмір сүрген орыс ойшылдары *өлімді* екі түрлі бағытта қарастырады. «Философия общего дела» аталатын трактаттың авторы Н.Ф. Федоров өлімге: «Адамзат баласының жақсылыққа барар жолындағы кедергі, болмай қоймайтын жауыздық» деп сипаттама береді. «Нет смерти вечной, а устранение смерти временной – наше дело и наша задача, задача разума теоретического и практического как единого, нераздельного», - дейді. Екінші бағыттың өкілі С.Н.Булгаков пен Л.П.Карсавин *өлімді* адамдық мәнді қалыптастыратын жақсылық күші ретінде сипаттайды: «Смерть должна быть понята не отрицательно, как некий минус мироздания, но положительно, как вытекающая из самого его основания» [23, 34 б.].

Өлім мен тағдыр (мұсылмандарша - *жазмыш*: «Жазмыштан озмыш жоқ») өзара байланысты категорияларды білдіреді. Жырауларда «тағдыр» сөзінің орнына *жазмыш*,

Алланың жазуы, Алланың бұйрығы, Алланың қалауы ұғымдары колданылады. Өлім – ол Алланың ақ бұйрығы.

Алладан бұйрықты ажал келіп жеткен,
Жазмыштын өлшеулі күні дәмі біткен...

Немесе,

Асылдар бұл сөзімді мұқият тында,
Тәнірім жан жаратты неше жұмлә [16, 136 б.].

Адам топырақтан жаратылды, бірақ топырақтан жаратылған оның кірпіш тәні ғана. Кірпіш тәнге үрлеп енгізілген жан мен рух ол адам жаратылмастан бұрын бар Мұхаммед пайғамбардың нұрынан алынды. Сол нұрдан он сегіз мың ғалам жасалды деп көрсетіледі. Сондай-ақ, тән (материя) уақытша. Жыраулық танымда жанның бірден-бір мекені – кеуде (кейде тән деп айтылады) екенін танимыз. Бірақ тән (кеуде) жанға мәңгілік мекен бола алмайды. Себебі тән – уақытша өзгермелі болмыс. Оның тіршілігі жанмен бірге болғанда ғана. Жаннан айрылған күні тән өледі, шіриді. Бірақ жоғалмайды, өзге формаға өтеді. Баба өз өлеңінде тәнге байланысты:

Жасымда жігіт болдым ойнақшыған,
Ботадай от басатын ойнақшыған,
Бұл кезде жасым жетіп, тәнім тозды,
Дәл менде не бар дейсін ой бықсыған.

Демек, тән – алдымен тозады, кейін өз жұмысын тоқтатады. Уақытша өзгермелі болмыс. Оның тіршілігі жанмен бірге болғанда ғана. Жаннан айрылған күні тән шіриді. Бірақ жоғалмайды, өзге формаға өтеді.

Алла тағала адамды жаратқанда оның «кірпіш тәніне» жанды аманат ретінде үрлеп енгізген еді. Аманатқа – қиянат жүрмейді. Өлу – Алланың аманат жанын тапсыру (тіліміздегі «аманат жаным сау болса», «жан тапсыру» тіркестерін еске алайық). Сондай-ақ адамды жаратарда Жебірейіл періште

жерден топырақты да аманаттап алған еді. Олай болса тәннің жер қойнына беріліп, топыраққа айналуы жердің аманатынын орындалғаны болмақ [15, 65 б.].

Жалпы өлім концептісінде *топырақ* және *қара жер* ұғымдары ерекше рөл атқарады. Табиғат деген - адам қатынасының қажеті үшін жаратылған қоршаған орта ғана емес, ол мистикалық субстанция. Табиғат – ана. Адамзат өзінің пайда болуын жер мен күннің ара қатынасынан туындауы осының дәлелі.

Жыр мәтінінде дүниенің көркемдік-идеалық концепциясы дүниенің төрттік негізінің бірі – *жер* ұлттық таным деңгейінде бейнеленген,

Қара жер – адамның Аллаға аманатын қабылдап алушы мәснетті мекен:

Екі ұлым, екі атқосшым оққа ұшты,
Төрт боздақ қара жерді барып құшты
... Жыл салып арасына әрқайсының,
Қара жер құшағына алып кетті [6, 242 б.].

Енді бірде, қара жер – қиындықтың, Алланың әмірімен қасқа салған ауыртпашылық, бір салқындықтың нышаны ретінде бейнеленеді:

Көрсеттің көпке қысым қатты, Құдай,
Қара жер қабырғама батты, Құдай.
Келтірдің жұртыма індет қатты, Құдай,
Қара жер ел табанына батты, Құдай.

Қара жер – адамның мәңгілік мекені, жататын жайы:

Мың рет орнансаң да беренменен,
Кіресің жер қойнына дененменен.
Әлі де жарты ғасыр соғысар ел,
Жалмамақ көп жандарды сұм қара жер [6, 91 б.].

Көп сарбазды жалмады,
Бауыры суық кара жер
Кара жер боздактарды жалмап жатты [6, 67 б.].

Топырақ – өлімге мойынұсындырушы белгі. Топырақ – адамның шыққан және қайта баратын тегі, құрамы.

Қазақ ұлты өзіне тән этностық табиғатымен ерекшеленеді. Әр ұлттың, этностың таным үрдісі мен рухани құндылықтарды қабылдау, зерделеу, тұжырымдау өрісі жыраулар поэзиясында көрініс табатыны белгілі. Мұндай таным процесі халық акындарының ойлау, пайымдау, өмірді қабылдау қасиетімен бірге тілдік ерекшелігінен де аңғарылады. Осы орайда ұлттық таным-түсініктерді анықтау, Қожаберген жырау поэзиясы арқылы ғаламның тілдік бейнесіне жол сілтейтін концептінің табиғатын ашу этнос санасындағы ментальдық даралықты тілдік деректер негізінде танып түсінуге ықпал етеді. Қожаберген жырау поэзиясында танымдық тұрғыдан зерделенетін тілдік-философиялық тұжырымдар мол. Солардың арасында Қожаберген жыраудың тұлғалық ерекшелігін, акынның тілдік ерекшелігін, стилін танытатын «өмір мен өлім» концептісі. Акын поэзиясында *«өмір–уақыт», «өмір өлшемі – өлім», «өмір – болмай қоймайтын құбылыс, табиғи құбылыс», «өмір–қызық, қымбат», «өлім – қорқыныш», «өлім – есеп беру», «заман» – қайғы, сорлы, орлы»* секілді типтік моделдері арқылы көрініс табады. Тілдік контекстегі ғалам бейнесі, соның ең маңызды көрінісі «өмір мен өлім» концептісі – бүкіл адамзатқа тән ақиқат бола келіп, шығарма тілі арқылы зерделеу – бүгінгі ұрпақ үшін мұра болып табылатын тілді және ұлтты терең білуге игі ықпал ететін қажет мәселе.

1.2.4 «Атамекен» концептісі

Қазақтар үшін кеңістік ұғымы әрі горизонтальды (оң, сол, шығыс, батыс, дүниенің төрт бұрышы), әрі вертикалды (жоғары, төмен, аспан, жер, жер асты) формада қабылданатыны оның

түрлі мифтерде, ауыз әдебиеті үлгілерінде сақталған тілдік бейнелерінен көрінеді. Кеңістік дегеніміз қазақтар үшін шексіз космос. Осы космоста олардың «өз микрокосмосы» бар, ол – «атамекен» деп аталатын олардың бүкіл болмысын өзге «ықпал етуші, үйлесімділігін бұзушы» күштерден сақтайтын, ата бабасынан мұраға қалып келе жатқан өздері үшін ерекше «жұмақ, жайлы жер». Атамекен ұғымы осы тіркестің құрамындағы «ата» және «мекен» сөздерінің ассоциативті мағыналары арқылы да объективтенеді. Ата – «ата-баба» мағынасында әрі «ежелгі» мағынасында алынады, мекен – «тұрақ, өмір сүретін, өсіп-өнетін территория» деп түсінеміз. Сонда атамекен «ата- бабаларынан бері мекен етіп, өркен жайып келе жатқан жер» деген ұғымды береді. Атамекен атауы кейде *ата жұрт, ата қоныс* сөздерімен де ауыстырылып қолданылады. Жалпы ұлттық стереотиптік ұғымда атамекен еуропалық ғалымдарының түсінгеніндей, «көшпелілердің көшіп-қонып жүретін территориясы, малға жайлы жайылымдық жерлер» емес, *атамекен* біріншіден, ата бабасының (өзінің ғана емес) кіндік қаны тамған жер, екіншіден, ата бабасының бейіті (моласы) жатқан жер, үшіншіден, атамекен болатын жердің таңдалуы қасиетті әулиелердің, пайғамбарлардың батасымен, Атланың қалауымен жүзеге асырылады, төртіншіден, атамекен ата бабаның қаны төгіліп, жаудан қорғап алып қалған жер, бесіншіден, атамекен «ағайын-тума ортасы» [15, 104 б.].

«Атамекен» концептісі қандай ұлттың да менталды құниетанымында негізгі рөл атқаратыны белгілі. Себебі адам баласы үшін тұрақтап, өсіп-өнген, ұрпақ жайған, мекен етіп, бауыр басқан жерінен артық жер болмайды. Соның ішінде қазақ халқы үшін «туған жер» қанша қадірлі, ыстық болса да, «атамекен» ұғымы одан әлдеқайда қасиетті, жоғары екенін байқаймыз.

Қожаберген жырау поэтикасында «атамекен» ұғымын сипаттауға қатысатын басты географиялық атаулар

төмендегідей: жер атаулары – *Сарыарқа, Алтай, Сібір, Тарбағатай, Сыр елі, Парсы елі, Шымкент-Созақ, Үзкент, Сайрам, Маңғыстау, Ташкент, Теміртау, Самарқанд, Бұхара, Шымкент, Созақ, Түркістан*; өзен-көл атаулары: *Есіл, Еділ, Ертіс, Тобыл, Үшбұлақ, Том, Омбы, Аягөз, Алқакөл, Талас, Жайық, Әмудария, Шу, Ащыкөл, Телікөл, Жем, т.б.* Төбе, тау атаулары: *Орал, Шыңғыстау, Алатау, Қаратау, Ереймен, Баянтау т.б.*

Жер атаулары «Елім-ай» жырында сонау Ақ Орданың құрылуынан бастау алып, Жәнібек пен Керейдің өз алдына ел болам деп, хандық еткен заманын, Қазақ дейтін үш жүзге Жонғар халқының шабуыл жасап, елді аныратып, жерін шауып, қазағымыздың құтын қашырған «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» деп аталып кеткен сұм соғысқа куә ететін тарихи жер-су, тау аттары ретінде суреттеледі. Елім-ай – халықтың сонау 1721 жылғы тарихын көз алдымызға елестетін туынды болғандықтан, жырда көбінесе географиялық атаулар сол оқиға болып өткен жерге байланысты, бірде жауын жайрата жөніп, бірде біреудің қолында кетіп бара жатқан ата қонысымыздың сол кездегі халін көрсетеді.

*Шыңғыс пен Аягөзді қалмақ алып,
Бөгендей қолбасшыны қалжыратты*

немесе,

*Ұзамай Іле бойын жонғар алды,
...Аймағын Жетісудың түгел жаулап,
Дұшпандар зар жылатты қанлыларды [6, 54 б.].*

Қалмақтардың қазақтың жерін басып алу мақсатында ұрыс өткізген жер атаулары көрсетіледі:

*...Ертіске Омбы өзені құяр жерді,
Айнала тоғаймен қалмақ алған.
Шегіндік мылтық бізде аз болған соң,
Сибан көл, Тарышы көлі жауда қалды.*

Токтаттық *Есікөлде* қалын жауды,
Ор қазып, Есіл көлде жолын бөгеп,
Соғысып қолма-қолды қалмақты ұттық.

Бес руы Керейдін,
Соғыста құрып жоғалды.
Есіл, Тобыл, Көкшеде,
Мал мен мүлкі тоналды [6, 153б.].

Дегенмен, екі ел арасындағы ұрыстың соңы қазақтардың жеңісімен аяқталғанын білеміз. «Жеңіс толғауында» қазақтар болса, Қытай мен Парсы елінен асып, саудаға барғанын, не киер киімге, не ішер тамаққа жарымай керуен жолы кеткендігін айтады.

Жырау өзінің билік еткен, аталары туған, өмірінің небір қиындықты сәттерін өткізген орта ретінде:

Есілдің ну тоғайын мекен еткен,
Жер жыртып, алабына егін еккен.
Толыбай сыншыұлы деп ел атаған,
Қарабас сол араны мекен еткен.

Алтай тау Оғыз атам туған жері,
Соғысып қытайларды қуған жері.
Алатау, Алтай мен сыр мекен болып,
Оғыздың қобыз тартқан көсемдер.

Кешегі сауық етіп жүрген жерлер -
Серілікпен жаста шарладым,
Қазан мен Кемер арасын,
Ордабасы боп жүріп,
Көп ел мен жерді таныдым
...Теріскей Сарыарқаны қыстайтұғын,
Егіз ел Керей-Уақ көсемі едім, - деп Есіл өзені мен өр

Сарыарканың бойын сипаттайды [6, 28 б.].

Көбінесе, көл, өзен, сай атаулары тұлғаның (жыраудың) «сезіміне канат бітірген табиғат сұлулығы, көркем үйлесім табады».

Есіл, Ертіс, Тобылдың тоғайларын,
Ежелден елі-жұртым қыстап келген.
Ан аулап, кансонарда бүркіт салып,
Жыл сайын кәсіп қылған нелер мерген.

Тоғайын *Омбы өзені* жұртым қыстап,
Баптаған алғыр тазы, қыран ұстап.
Ертеден Керей қоныс еткен *Сібір*,
Қорғаған жаудан ерлер қару ұстап.

Түркістан, Сайрам, Тараз, Ташкент маңын,
Мекендеп орта жүздің халқы қалын.

...Өсірген қой мен түйе, жылқы малын [6, 140 б.].

Атамекен концепті осы ұғымды танытудағы ядролық концепті болса, оны толықтырып, мазмұнын байытатын «толықтырушы» концептілер де бар. Олар: *құтты қоныс*, *құтсыз қоныс* концептісі [15, 148 б.].

«*Құтты қоныс*» *концептісі*. Қоныс ұғымының қазақтар үшін қаншалықты қасиетті ұғым екендігі «*қоныс жайлы болсын*», «*қоныс құтты болсын*» тәрізді тілек түріндегі тіркестердің, «*қоныс аудару*», «*қонысынан айрылу*» сияқты қолданыстардың мифтік астарынан аңғаруға болады. Жаңа қонысқа көшіп келгенде, алдымен, ол жерді отпен аластайды. Сол арқылы қонысты осы уақытқа дейін (жаңа иелері келгенше) иеленіп қалған тылсым күш иелерінен (жын, шайтан, пері, яғни өзге космос өкілдері) тазартады. Қоныстың өзі қоныс және атақоныс деп жіктеледі. Қоныстан көшу, жұрт ауыстыру (жайлаудан күзеу, қыстауларға көшу, малға жайлы жайылымдық жер іздеуге байланысты) көшпелі елдің тұрмыс-

принципіне байланысты кездесе беруі мүмкін, ал атақонысты тастап көшу, жер аудару – тек амалсыз, еріксіз жағдайда ғана болатын, кейінгі өкініш, қайғы-қасіретке, мұң мен сағынышқа себеп болатын жағдай. Төмендегі өлең жолдардан Қожабергеннің «Елім-ай» дастанында көрініс тапқан атақонысқа байланысты фреймдер арқылы көрінеді.

Қайран Керей елім-ай,
Көк шалғын Сібір жерім-ай.
Кір жуып, кіндік кескен жер,

Кетем бе, сені көре алмай,- дегенде туған жерін,
Керей елін, ата-бабаларымыз мекен еткен қонысын көре алмай
Арманда кетем бе деп өкінеді жырау. Атамекенін тастап көшу –
Қожаберген жырында:

Бұл қырғын жаппай барша қазаққа ауды,

Наймандар тастап көшті Алтай тауды, - деген
жолдардан қазақ халқының басына түскен ауыр жағдайды
көреміз. Яғни, ата қоныстан көшу мынадай жағдайда болуы
мүмкін: өзіннен күші басым жау келіп, амалсыздан көш
ауыстыру: Құты қонып, берекесі жарасқан қазақтың әр
шаңырағы себепсіз шайқалмаған. Алтайын тастап, басқа жерге
көш аударуы сұм соғыстың салдарынан екені анық дүние. Тағы
бір мысал:

Амалсыз тастап Сыр бойын,
Орал тауға бармақ боп.
Шоғырланды төбеге,
Көшпек болған жиын-топ.

Кетерінде киналды ел,
Қоныстарын қия алмай.
Бәрі де жұрттың жылады,
Көз жастарын тыя алмай, - дейді [6, 139 б.].

Немесе қоныс құтсыз болғанда. Қоныстың құтсыз болуы мал баққан көшпелілер психологиясында *жұт, соғыс* ұғымымен байланыстырылады. Жау төніп, жер-суынан айырылған қазақ бейнесі:

Бұхарға барған ерлер қайта оралды,
Қырғызып қуаң шөлде біраз малды.
Індеттен жиі ауырып құнан, тайлақ,
Байырлап ол жақта жұрт тұра алмады [6, 162 б.].

Ташкентке жетіп жаулар лаң салады,
Бәрін де жолдағы елдің қырып салды.
Тігілген ақ ордалар қайран қоныс,
Қанырап тіршіліксіз бос қалады, - деп суреттейді.

«Жұт жеті ағайынды» деп есептеген қазақ малдың, адамның арасында жұқпалы індеттің көбеюін, жерге шөп шықпай, мал мен адамдардың аштықтан қырылуын кей кездері қоныстың құтсыздығы деген түсінікпен жұрт ауыстырған. Яғни ата қоныстан кету – жаманшылық, жаман ырым болып саналады. Сол сұм соғыстың салдарынан:

Алтайда салып ойранды,
Ойраттар шапты Найманды.
Дәу мылтықтан шар түсіп,
Бақыты елдің тайған-ды, - дейді.

Шынымен де, қазағыма қырғидай тиген бұл апат басынан бағын тайдырып, берекесіздік орнатты. Шабуылдан аштық пен жұтқа іліккен қазақтар от пен судың ортасында қалғандай болды. Күннің суық ызғары мен ауыр күндерінен, жан алар әзірейілдей болып келген жұттан халқымыз ең байлығынан айырылып, қоныс тепкен шұрайлы жерлерін тастап, зарланған жетім, бала-шағадан айырылған байғұс аналар көбейді. Жырау:

Сұм соғыс, аштық пен жұт нені қойсын,
Айырылды ел ен байлық пен жиған малдан.

Атамекен – әркімнің құтты орны, киелі мекені.

Ежелден «Сұлу төбе» Алшын жері,
Көп еді Сыр бойында Алшын елі.
Еділ мен Сыр арасын мекен етіп,
Әуелден көшіп-қонып жүруші еді [6, 69 б.].

Қазаққа әу бастан қорған болған, керегінде пана болған
Қаратау, Еділ-Жайық, Сыр бойы қашан да қасиетті.

Қаратау, Сыр, Сарыарқа, Еділ-Жайық,
Тұрақты Қазақ жұрты қонысы деп.
Санандар түп қазыққа соны лайық,
Әуелден мал кіндігі өрісі деп [6, 79 б.].

Жағасы жанға жайлы, жайлауы малға жайлы, өрісі кең ұлы
қазақ даласы қашан да, неге де болса құтты болмақ. Ежелден
қоныс етіп, егін салып, жылқы, қой, түйе, қара малдарына қоныс
болған Түркістан, Сайрам, Тараз, Ташкент мандары да Орта жүз
халқы үшін аса қадірлі. Ташкент пен Түмен шаһарлары да қыс
қыстап, жаз жайылымға еркін болған.

В.А.Маслова: «Круг дома у кочевых Народов, например, у
казахов, это – степь, по которой это племя проходит за одну
кочевку», - деп жазады [17, 82 б.]. Шынымен, қазақ
жырауларында «үй концептісі» жоқ, оның орнына *атамекен,*
ата қоныс, құтты қоныс концептілері қолданылады, кейінгі
қалалы заманның ақындарында ғана «от басы, туған ошақ»
ұғымдары пайда бола бастағанын байқаймыз. Тіпті біз
зерттеген жыраулар тілінде *үй* сөзі де сирек айтылады, ол да
кейінгі жыраулар қолданысына тән:

Бір үйге келіп қондым кешке таман,
Сарғайып су таба алмай болғам жаман.

Әйелі: «Бұл үйден кет далаға», - деп,
Қалдырды көңілімді болып надан.

«Үй» – шанырақ, үлкен біреудің ордасы, құт-берекс дамыған оты өшшеген ошағы болып саналады. Қазақ кашанда кең пейілді, дастарханы жаюлы, дархан халық есебінде суреттеледі емес пе? Бұл жерде әйел адамның ер адамды үйінен кет әрілеп, айғай салуы жат дүние болып есептеледі.

Құтты қоныстың сипаты: *«сылдырап суы сылаң қаққан», «көкорай, көк құрақты көлдері», «аң аулап, саят құрған белестері», «баянды, құтты қоныс мекен», «төрт түлік малға жайлы», «жаз болса, бие менен інген байлап», «көк шалғын», «мал көбейіп, бас өсіп», «бетегелі бел», «үйрек ұшып, қаз қонған, айдын шалқар көл», «жағасында түйе қаптаған, суы тұзды көлдер», «қасиетті кең дала»* бейнелі схемалары арқылы беріледі. Дастандарында: Көкпар тартып, сайысқан, Жасыл алқап дөнім-ай, Ит жүгіртіп құс алған, Бетелгелі белім-ай, Қалың жылқы жайылған, Жап-жасыл жазық жерім-ай. Суы тұшы, шөбі шүйгін малға жайлы, Құйкалы ғажап жерлер Арқадағы. Сарыарқа – жердің кіндігі, Көкорай, көк құрақты көлдері, Көп өсіп Арғын-Қыпшақ өнген еді, Рахатын молшылықтың көрген еді, Арасын Ташкент, Торғай мекен етіп, Ежелден қыстап, жайлап жүрген еді,- деген жолдармен көрініс табады.

1.2.5 «Ерлік, батырлық» концептісі

Қазақ халқының пешенесіне сайын далада өмір сүруді жазыпты. Сол ғажайып шексіз далада пейілі де дарқан болды, оның жүзі жарқын, әнінің әуені асқақ, сөз мақамы өктемді, кимылы, қарекеті батыл, шапшаң келді. Сайын далада өзі ерікті, киімі көрікті, ән айтып, құс салып, мал бағып, емін-еркін көшіп-қону оның ғасырлар бойы қанына сіңді. Қазақ шын мәнінде дала перзенті еді. Бірақ қазақтың ата қонысы –

санын дала Еуразияны қосып жатқан геостратегиялық маңызы бар еді. Қойны толы қазына жер ежелден парсы, монғол, қытай, араб сияқты көрші елдерді ғасырлар бойы мазасыздандырды. Оғандай-ақ, жау жағадан алғанда, Бұқар, Хиуа хандықтары, көменгі қалмақтар мен башқұрттар, кейде қырғыз қауырларымыз етектен тартты. Қалай болғанда да, даланы ғасырлар бойы сыртқы жаулардан қорғау дала перзенттерін күшкершілік өмірге үйретті. Қазақ сахарасын «Азияның кілті мен құлпы» санаған Ресей империясы ХҮІ ғасыр аяғында еліміздің шетінен бір-ақ шықты. ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырларда көшпелілер қазақ елін тоздырды, үстемдігін оздырды. 1623 жылы қресін көтерген Жоңғар хандығы 1643 жылы Ұлы жүздің шығыс аймағының біраз жеріне ие болды. ХҮІІІ ғасыр басында олар Қобда, Тарбағатай, Алтай, Алатау өнірін басып алды. «Еділ, Жайық, Арқаға қазақ руын, Шу, Талас, Сыр, Қаратау мауда қалды», - деп Қожаберген жыраудың егілуі осыдан.

ХҮІІІ ғасыр басындағы 40 жыл ішінде халықтың үштен екідейі қырылды. Халық жойылып кетуге дейін құлдырады. Бейбіт халық егілді, жазықсыз жандардың қаны төгілді, халықтың қабырғасы сөгілді. Басқаша айтқанда, халық қандарысқа ұшырады, оның басына күн туды. «Ақтабан шүбырынды, Алқакөл сұлама» заманасы тарихқа осылай енді. Елі үшін, жері үшін талай ерлер, батырлар қан төкті. Дала қанышпандары қанды қырғын, жойпат жортуыл, жойқын шапқыншылық, дабылды шабуыл жылдарында өмір сүрді. Алмағайып замана перзенттері еді олар. «Елім-ай» элегиясы сол бір кезді жадына салады. Сондықтан, дала кеменгерлері – тар жол, тайғақ кешу заманасының ұлы ойшыл перзенттері. Сонымен қатар, олардың әрқайсысы әрі би, әрі дипломат, әрі батыр. Алысса білегі бар, арбасса жүрегі бар, ақыл мен жігері бар, сай-сүйегінді сырқыратар сөзі бар, болашақты болжар көзі бар шалқар елдің киелі иелері еді олар. Ерлердің бүтін (түгел) болуы ел іргесінің амандығын, төрт құбыланың түгелдігін білдіреді. Елдің ұстанымы: елдің рухани қолдаушысы – *әулие*,

шайхы, тірлер, олардың насихаттаушысы *сопылар*, ел, жердің қорғаны – *батыр, елдің ерлері*, елге дем беруші – *жыршы-жыраулар*, елдің бірлігін, тірлігін *ұйыстырушы билер мен бектер* [15, 92 б.]. Осылар аман болса, ел де аман, жер де тыныш деп есептеледі. Қазақтар хан болып билік құрғаннан бері өз елінің билеушісі, хандарына кәміл сенген. Оны қасында жүрген жыршы-жыраулары, уәзірлері мактап, мадақтап отырған. Қожаберген жырау да өз халқының дара перзенттерін жырларына арқау етіп, қазақ халқының басына түскен небір қиын сәттерде билік басынан табылған әділетті де әмірі зор хан-билеушіліремізді көз алдымызға әкеледі. Бейбіт заман орнатуға асыққан, елдің бірлігі мен тірлігіне біте қайнасқан ер-азаматтар тарихынан сыр шертеді. Қиын-қыстау сәтте жол бастаған қазақтың алғашқы хандарының бірі – Хакназар жайында:

Хакназардың тұсында,
Қазақтың халі жақсарған.
Тұтас күйде Үш жүзді
Көп жыл бойы басқарған.

Шынымен де, кең байтақ қазақ елінің әр түкпірінде қоныстанған халықты біріктіріп, бас құрау оңай шаруа емес. Тіпті ата аруағын шақырып, ұран салып, жер-суын қорғау мақсатында талай көзсіз ерліктерге барған хандарымыз да жоқ емес. Солардың бірі - Әз Тәукемен замандас, аты шыққан, бірі сұлтан, бірі ер, қос Тәуке тіршілігінде қалмақтан халқын қорғап, елінің тұтастығын сақтауға атсалысқан. М.Әуезов айтқандай, «тыныштық заманда қиыны қашып, арасы ашылған қарындасты табыстырып, қысылшан заманда сасқан елге жол табатын, бет нұсқайтын, кеменгер, көреген болған» [3, 29 б.]. Билер де қазақ жерінің тыныштығы үшін күресті.

Жырау шығармаларында Үш жүзге аты мәлім Қанжығалы Бөгенбай есімі де ерекше жырланады. Себебі:

Батырлардың ағасы –
Қырықта жас шамасы,
Қорған болар халқыма –

Бөгенбайдай панасы, - деген жолдардан ел басына
жұртшылық түскен сәтте орда басқарып, қол бастаған ол да бір
Алтынның сүйген құлына айналған азамат. Енді бір сөзінде:

Табағын жаудың өзіне қайта тартар,
Бөгенбай, Ер Сары, Асқап, Жабай, Көшек, - деп бетке
қолдар ел қорғандарының есімдерін тізіп те көрсетеді.
«Асылымызды сындырмайтын жандар – батырлар» дегенді
айтады. Жауын жеңіп, қазақтың байрағын тұңғырына
қолдыратын да – осылардай атпал азаматтар екендігін айтады.

Есентемір, Кердері,
Жұртын бұлар бастап ап...

немесе,

Жағалбайлы Төс батыр,
Өз халқына ес батыр - деген шумақтардан
шығаратынымыз, 26 жасында жас та болса, бас бола білген
Кердері, Төс сияқты батыр азаматтардың барына куә боламыз.
Тарихымызға теренірек көз жүгіртеміз.

Көшебенің тұңғышы –
Жауынгер бабам ер болған,
Мұсылманға бел болған, - дейді.

Ер Фархадтан таралаған Танаш биден жаралған Көшебе де,
ақылына күші сай, орта жүз елінің ішінде, ашамайлы керей
елінде көсем болған адам. Әкесі Танаш сардар, ел қамқоры
болып, сол кездегі хандардың қасынан орын алған атақты
билердің бірі болған.

Балға, Балта, Едіге –
Керейден шыққан асылдар,- деп суреттейді.

Елдің шырқын бұзған масылдар, бұлар барда манайдан да жүрмеген. Өзбек, Жәнібек, Бердібек, Бұлантемір секілді хандар әр жылда ғаскер басқарып, жауларына қарсы шыққан әрі хан, әрі қолбасшы батырлар. Демек, Хакназар, Тәуке, Бөгенбай, Балта, Едіге, Танаш есімдері – елімізде бірлік пен тыныштық орнату мақсатында, әрі көзсіз ерлік пен батырлықтың иесі ретінде танылды. Ел тыныштығы үшін күрескен, нағыз ердің бейнесін танытты.

Жырау танымында ерліктің, батырлықтың белгісі – *«майданда шейіт болған, үйде туып, түзде өлген», «босқа өлуге болмас деп, қалған жанды Аллаға ғана тапсырып, жаугершілікпен күн кешкен азамат». «Абылайлап, Ошыбайлап» ұран салған азамат.*

Не болса да көрем, - деп

Соғысып жаумен өлем, - деп деген жолдар батырлар ұранына айналды. «Майданда мерт болу» - ерліктің, батырлықтың нышаны болды.

«Берілмей қан майданда өлейік!» - деп,

Соғыстық денемізді намыс буып, - деген ұран тек Қожаберген батырдың ғана жан айқайынан шыққан тілек емес, ол жалпы сол заманда өмір сүрген, нағыз отансүйгіш азаматтардың арман-тілегі болатын.

«Өліспей жер мен суды бермейміз», - деп

Жүрді ерлер тәуекелге белді буып.

Талай рет окқа ұшып, бетін қанды жаспен жуып жатса да, ел басына түскен ауыр салмақты аса бір жігермен, төзіммен көтере білді. Жырау шығармаларында «ерлік, батырлық» концептісі – байрақты ту, мiр мен садақ, ақсауыт пен кіреуке секілді құралдар мен жүректі жігіт, көкте намыс туын желбіреткен Бөгенбайдай, Тәуке, Әбілқайырдай қолбасшы, Ақпанбет, Дәулен, Дәстендей батырлардың іс-әрекеттері

арқылы көрініс тапты. Елін қасқая қарсы шығып қорғаған жау жүрек батырлар алғы шепке шықты. «Дауға барсаң бірің бар, жауға барсаң бәрің бар» дегендей халықтың да қаһарлы күші, өкіемді үні есепке алынды. Жырау елін қорғар ерлерге зор сенім артты:

Батырлар мен көсемдер,
Ғаскерін бастап ұрысқа.
Майданда жауды енсерер,
Ерік беріп қылышка [20, 142 б.].

Қиын-қыстау заманда еліне ақылшы, қамқор, батыр жан өз ұндарын да жауынгер етіп тәрбиеледі. Перзенттерімен қоса, шініері де әскер басқарды. Мысалы:

Бір інім Дәстем салдай қолды бастап,
Майданға Арқадағы араласпақ.
Інімді Асқап дейтін шора сайлап,
Мен болдым Сыр бойына сапар қылмақ.

Ту ұстап, тұлпар мініп, сауыт киген,
Төрт ұлым: Науан, Әсет, Айбек, Ермек.

Жыраулығымен қоса, батырлығымен, қолбасшылығымен көзге түскен, нағыз ақабандының куәгері болған бабаларымыздың бірі – жауынгер Қожаберген жыраудың өзі болатын. Ол өзгенің ерлігін, батылдығы мен батырлығын ғана жырлап қоймай, елінің басына қиын-қыстау күн туғанда көппен бірге болып, ордабасы, қолбасы қызметтерін атқарып, «қарт жауынгер де» атанды. Жырау өзі жайлы:

Он жеті жасымнан жорыққа шығып,
Он сегізде әйгілі палуан болып.
Он тоғызда іліндік батыр атқа,
Жиырмада иман болмай ақын болып.
Симайтын іс жасадым шарифатқа.

Демек, Қожаберген жырау жасынан өн бойына өнер жиған, ел ішінде имам ғана емес, ел қорғар батыр болып, қазағына қызмет етуді міндет тұтты. «Елім-ай» жырындағы өлең жолдары да мұны дәлелдей түседі:

Жасымнан ғаскер ерттім, сардар болып,
Сырт жаудан ел қорғадым, жасап жорық...
Қалмақтың камалдарын бұзған талай,
Өз тәуке тұсындағы қолбасы едім.

Кейінгі акындарға нұсқа айтқан,
Қазақтың аға жырау жорғасы едім.
Тағы бір жыр жолдарында:
Жүйрікпен желдей жүйіткіп ескен едім,

Сынаққа камал бұзып түскен едім.
Сауыт киіп, ту ұстап, тұлпар мініп,
Жорыққа сан аттандым, сескенбедім.
Көрген соң сұмдық істі шыдай алмай,

Ұрандап "Ошыбайлап!" салдым айғай.
Шаныштым оңды-солды көк найзамен,

Жығылды талай жендет салып ойбай, - деп қолына көк найзасын алып, кеудесіне ақ сауытын киіп, жауынан кек алу үшін қан майданға аттанған. Жыраудың арғы атасы – Дәулен баһадүр ХҮІ ғасырдың екінші жартысы мен ХҮІІ ғасырдың бірінші ширегінде өмір сүрген, ордабасы тархан деген әскери атақ алған кісі. Жыраудың әкесі Толыбай сыншы Арқадағы Керей руының басшысы, атакты әскербасы болған. Демек, Қожабергеннің арғы аталарынан бастап, өз әкесіне дейін батыр, жауынгер адамдар болғандығын аңғарамыз.

Сонымен қатар, бабамыз тек батыр емес:
Ел қорғап қол бастауда көшелі едім,

Қазақтың қатардағы шешені едім.

Теріскей Сарыарқаны қыстайтұғын,

Егіз ел Керей-Уақ көсемі едім, - деген жолдардан от ауызды шешен, ел басқарған көсем де болғанын білеміз. Бір сөзбен айтқанда, сегіз қырлы, бір сырлы, біртуар қазақтың намыз жанашыр, дауылпаз бабасы болған жан.

Жырау бір ғасырға жуық өмірінің жартысына жуығын қорықта өткізген, жасынан ту ұстап, сонына талай жолдарларды ертіп, талай жаудың бетін қайтарды.

1.2.6 «Алла» концептісі

Алла – бір, Алла – хақ – Алланың бір және бар екенін мойындау. Барлық материяны, атомдарды, молекулаларды, элементтерді, органикалық денелерді, өлімді, өмірді, барлық оқиғаларды, әрбір реакцияны, әртүрлі күштерді, энергия түрлерін, әрекет қозғалыстарды, заңдарды, рухтарды, періштелерді, жансыз-жанды барлық нәрсені жоқтан бар еткен тек Алла. Әлемде болған барлық болмысты бір мезетте жоқтан бар еткені сияқты, әрқашан бір-бірінен де бар етуде. Қиямет уақыты келгенде барлық нәрсені бірден жоқ етеді. Бүкіл барлықтың жаратушысы, иесі, қожасы Алла деп білу керек. Барлық артықшылық сипат соған тән. Онда ешқандай кемшілік көрмейсің. Ол қалаған нәрсесін жасайды, - деген ойды аңғартады.

Қожаберген туындыларында Алла есімі «Бір Алла», «Жаббар ием», «Хақ», «Тәңірім», «Жаратқан құдай», «Жаратқан ием» түрінде қолданылып отырады. Және осы атауларын діни дүниетанымдағы Алла бейнесінен алатын орнын көрсетеді. Жыраулардың менталды таным дүниесінде Алла туралы діни-философиялық білім басты орын алады. Когнитивтік кеңістікте Алланың ирреалды бейнесінің бірнеше когнитивтік құрылымда көрінетінін байқаймыз.

Алла бүкіл болмысты жаратушы. Бұрын ешнәрсе болған

емес. Алла ғана болатын. Ол әрқашан болған. Бұрын жоқ болса. Оны жаратқан күштің болуы керек еді ғой. Өйткені, жоқ нәрсе жарататын күш болмаса, ол нәрсе жоқ болып қалар еді. Бұл күштің иесі – Алла. Егер де осы күштің иесі кейіннен бар болған дейтін болсақ, оны да бар еткен күш болуы керек. Осылай, шексізге дейін жалғасуы мүмкін. Ал, бұл – бастапқы бар етушінің болмауы деген сөз. Ол жоқ болса, онда ешнәрсе де болмауы тиіс. Материя мен рухтар бар болғандықтан олардың бір жаратушысының да болуы керек. Және бола да береді. Алла – жалғыз жаратушы. Одан басқаға қандай мақсатпен болса да жаратушы деу – күпірлік болып саналады [26, 10 б.]. «Алла барлық жаратылыс иесі, сондықтан қандай іс те Алланың есімімен басталу керек» деген ұғым жыраулардың шығармаларының, арнау, толғауларының Алла атымен басталуынан көрінеді. Ақынның ең бір көркем туындыларының бірі – «Баба тіл» дастаны «Жаратқан ием» деп басталады. Жаратқаннан қазағыма пана боп, әр тілеген тілегіміздің қабыл болуын сұрайды.

Жаратқан ием, пана боп,
Тілекті әркез бере көр! - дейді.

Қазақ елі әрқашан ат үстінде жүрген халық. Жерінің, жұртының камы үшін ердің күні түзде өткені анық. Жаугершілік заманда «Аруақтап, Абылайлап» байрақты қолдан бермеуге жанталасқан азаматтар «Алла» деп жолға аттанған.

Алла деп жолға түсті таң атқанда,
Ұйықтамай елегізіп ел жатқанда.
Алла, аруақ қолдап әрдайым,
Қайт болмаған талабым [6, 190 б.].

Құдайдың барына сенген. Құдіреті күшті бір Алла қашан да желеп, жебеп жүреді деп сенген.

Алладан енді тілегім,
Сақтап бізді саламат,
Еліме аман жеткенше,
Денеме салма жарақат [6, 135 б.].

Үшін кейде Алла аты «Ақ» деп те берілген тұстары бар.

Есіркеп мұндай ауыр кезеңдерде,
Біздерге пана болсын Ақтың өзі.
Ақтан пәрмен жолданса,
Қызыр бабан қолдаса [6, 30 б.].

Алланың әрбір атауында Алланың бір-бір сипаты берілген (Ақшын діни аялық білімде Алланың тоқсан тоғыз есімі бар делінеді).

Хақ – Алланың ақиқаттығын сипаттайды. *Хақ* – «шын, ақиқат, рас». «Осы дүние мен ақыреттегі барлық нәрсені денесіз, шынсыз және теңдессіз түрде, жоқтан бар еткен Хақ тағала» деп сену керек. Оның әрбір ісінде даналық пен жақсылық, ізгілік пен мейірім жатыр.

Алла – ақиқат, ол шынайы.
Тәңірім Арқаны елге мензегендей,
Халыққа Хақ жәрдемін жібергендей [6, 148 б.].

Үшкі, *Жаббар* бәрінен ұлы, жоғары деген ойды айтады.

Сыйынып аруак пен Жаббар хаққа,
Мінгестік Айша екеуміз ақ боз атқа [6, 135 б.].

Жаббар хақ қиындықта бізді қолдап,
Ерлерге әулиелер болғай қорған.
Кешіргей қатам болса, жаббар құдай,
Жарлығын бір құдайдың тәрп етпесен.
Дозакқа кез болмайсың, күймес тәнің [6, 201 б.].

«Алла – дара, жалғыз». Осы дүние мен акыреттегі барлық нәрсені денесіз, уақытсыз және теңдессіз түрде, жоқтан бар еткен тек қана Алла деп түсінеді.

Я Алла, я Аруақ пана болғай
Мұсылманның бәрі де
Бір Алланың құлы ғой.

Сопылық дүниетаным бойынша барлық адамзатта бір ғана мақсат болуға тиісті, ол – Алланың дидарын көру. Алланың дидары – Алланың нұры, Алланың жүзі, Алланың жамалы ұғым-тіркестерімен де беріліп отырады. Алла кейде Бір және Бар түрінде сипатталады.

Алланың жамалы (нұры). Халқымыз бата-тілектерде «Алладан рахмат, пайғамбардан шапағат тілеп жатады». Алла адамдардың бұл дүниеде тыныштық пен еркіндікте өмір сүруін, акыретте шексіз бақытқа кенелуін қалайды. Қазағымның «Алланың нұры жаусын» дегенінің өзі – алғыстың ен қасиеттісі.

Кім біледі қазақтың да айы туар,
Алланың рахматы мен нұры жауса [6, 101 б.].

«Алланың кендігі, кешірімділігі, мейірімділігі»
Білерсіз обалын да, сауабын да,
Жел есер жазғы күннің шуағында.
Берген сон Алла дәулет неге аясын,
Шақырған бата алмаққа дүйім көпті.

Әмір – Алланың 18 мың ғаламға әмірін жүргізуі (Жұмла жан не бол десе, сол болады).

Әмірі қадыр Алла сондай күшті,
Сыйынды ол Құдайға, аруаққа да.

Құдайынан кейін қазақ қашан да ата-баба аруағына сиынған. Зират басына барып құран бағыштап, сиынып, тілек тілеу де қазақтың діни салтына жататын дәстүр. Алласы мен

аруағын аузынан тастамайтын қазақ жұрты сол аруақтың көмекшісі болып, қиналғанда көмек көрсетіп, жанына сая болар, тірек, төмеу беретініне сенген, иланған. Әсіресе, арғы атасы батыр болса, үлкен бір аруақты жан болса сол адамнан көмек сұрап жанбарынған. Бірінші сенер серігі – Алла болса, екіншісі – аруақ болған. Оған төмендегі Қожаберген жырау шумақтары дәлел бола алады.

Бейітке дұға оқып, шықтық түнеп,
Аруаққа көп сиынып, тілек тілеп [6, 122 б.].

Арғы атам - Ордабасы Дәулен батыр,
Аруағың жебеу болмай қайда жатыр? [20, 125 б.].

Енді бірде, жыр шумақтарынан «құл» сөзін кездестіреміз. «Алланың құлы», «Адам – алланың добы», «Мұхаммед үмбетіміз де құдайға құл» деген тіркестерді аңғарамыз. Яғни, құл – «Алланың құлы, пенде, мұсылман» деген мағыналарда алынып тұр. Құл болғасын ғұмырсыз. Құлдарына жақсы нәрсені, пайдалы нәрсені біреуге, біреуге сауап жазып, біреуді азаптауға, Ол мәжбүр емес. Адам бұл дүниеге Алланың бұйрығымен шыр етіп дүниеге келсе, солай інгәлап тағдырдың, бір құдайдың көмегімен бұл дүниеден озады [26, 25 б.]. Алла қалай берсе, солай алады да. Адамзат – құдайдың құлы, адам басы-алла добы екені рас. Қалай, қай жаққа жіберсе де өзі біледі. Допша теуіп, әрі бері тартқылап, өмірдің қайғы мен қуанышына, ыстығы мен суығына бірдей төздіреді. Адам баласы маңдайына не жазылса соны көреді де. Біреуді жаман, біреуді жақсы қылып жаратып, құдайым пешенесіне сол жаман мен жақсысына қарай әрекеттер жасатады [26, 201 б.]. Жырау:

*Құдайға құл, үмметпіз Мұхаммедке,
Осы бір шағын хиссам жетсін шетке .
Мұхаммед үмметіміз - құдайға құл,
Сіздерге бабан айтар өсиет бұл.*

«Адам басы –  лланың добы», - деген,
Т нірден т лек т леп, ш кірлік кыл, - дейді.

Үммет дегеніміз – б р пайғамбарды мойындап, соған сенген адамды айтады.

Жанды жартаушы да – Алла, жанды т ннен ұшырып алып кететін де – Алла. Барлық жаратылысқа барлық нығметтерді, жақсылықтарды беретін тек қана Аллаһу тағала. Барлық н рсені бар еткен де Сол. Жекелеген жақсы қасиеттер адамдарға Алланың рақымдылығымен беріледі. Тіршілік ету, с йлеу, білу, есіту, көру, қозғалу сипаттары Алла тарапынан беріледі. Сансыз нығметтерді берген де Сол. Ол имансыздарға нығмет беруді шектемейді, жазалануы тиістілерді жазалауда асықпайды. Нығметін досқа да, д шпанға да б рдей шашады.

Б рі де жақсылардың салауатты ,
Жаратқан Құдай артық асыл затты.
Асылдар бұл с зімді м қият тында,
Т нірім жан жаратты неше ж мл .

немесе,

Жарлығы б р Алланың ораза-намаз,
Айтқанын пайғамбардың екi қылма.

Демек, Алла, пайғамбарларға сенген. Ол пайғамбарларды адамдарға тура жол көрсету үшін жіберген. Адамның бес парызының б рі – намаз оқу болса, сол шарт пайғамбардан келіп жетті. Адал жолға түсіру үшін, біліп те, білмей де істеген к н ларын құдай алдында кешірсін деп, о д ниеге ақ, адал ниетпен кірсін деген ниетпен жасалынды.

Енді б рде:

Алладан пайғамбарға келген аят,
Аят хақы қолдай к р б р нашаят.
Пайғамбар хадисінің б рі де рас,

Кейінгі үммәтіне қалған мирас.
Көресің қияметте ғазим сауап, - дейді [6, 201 б.].

Пайғамбардың әр хадисінің мән-мағынасы Алладан болған. Пайғамбарлықтың не екенін түсінбейтін кейбір шәкірттер Құран Кәрімді түсінеміз деп ойлайды. Мұхаммед пайғамбар Құран Кәрімді сахабаларға оқып, хадистер арқылы түсіндірген. Құран Кәрім мен хадистерден кәте мағына шығарғандар өзгертушілер, ал өз тұжырымдарын аят немесе хадис деп есептегендер дінсіз болып есептеледі. Пайғамбарымыз Мұхаммедтің сөздері «хадис шәриф» деп аталады, мағынасы Алла тарапынан келген сөздер. Онда жұмақ, тозақ, періште, сопылық ілім, тұрмыстық қарым-қатынас, жалпы өмір жайлы айтылған. Мәліметтер беріп отырған [26, 25 б.]. Сондықтан пайғамбар хадистерінің де алар орны бөлек. Дегенменен, акын тілінде:

Көнілін Алла мен дінге болса таза,
Тартқызсаң жау қалмаққа қатаң жаза.
Ұжмақтың төрінен орын аларсындар,
Кешіретер намазың қаза болса, - дейді.

Жаумен жағаласа жүріп, ат үстінен түспеген әр молда, кожа, ишандар намазын қаза қылмауға барынша тырысқан. Құдайын ауыздарынан тастамаған бар қазаққа ислам діні қашан да қадірлі, қасиетті. Тұрмыстың ауырлығына қарамастан ораза тұтып, бес уақыт намазын өлтірмеуге жандарын салған. Тіпті, намазды уақытша тоқтатуға болатындығы жайлы шарифатта да көрсетілген. Кешірім жасау – Алланың ісі болып саналған. Әрбір құлын сүйген Алла, сол құлының түрлі іс-әрекетін де кешіре білген. Құдайдың алдында таза болу, яғни жаны мен арының тазалығы – аса қымбат. «Жаны таза, мінсіз болу» – сопылықтың болмысы екені анық. Сопылық ілімнің шарттары бойынша адам болмысты қалыптастыратын екі жол бар. Біріншісі: адамның сыртқы болмысына (тәніне) қойылатын талаптар.

Оның талап ететін және тыйым салатын жақтары бар: талап етілетін жағы – Аллаға мінажат ету, қайыр-садақа беру, қажылыққа бару т.б; тыйым салатын жағы – ұрлық жасау, кісі өлтіру, екіжүзділік, арақ, көкнар пайдалану, өсек айту т.б. болып табылады. Және ішкі болмыстың тазалығы: «Аллаға тағат кылу», ораза, намаз арқылы бекітіледі. Жоғарыда атап өткен ораза ұстау, намазға жығылу – ішкі болмыстар [26,58 б.].
Жырау:

Аузына харам салмаған,

«Қиянатқа» еш бармаған, - деген жолдар кездеседі өз суреттеуінде.

«Аузына харам салмау» – жырау поэтикасында «шынайы адамдықтың» белгісін танытады. Ол дегеніміз – «біреудің ала жібін аттамау», «өсек айтпау», «біреуді балағаттамау», «сабырлы, ұстамды болу», «шариғат жолын өтеу», «діндар болу» т.б. фреймдер арқылы көрініс табады. Діндар болу демекші, Қожаберген мына бір өлең жолында «тақуа» сөзін тілге тиек етеді. Тақуалы адам – өтірік, қалжың айтпайтын жан.

Бадғаттан ғайбат сифәт тілін тыйған.

Етпеген тақуа адам қалжың-әзіл...

Көптеген сөздіктерде «тақуа» – діншіл, діндар деген мағынаға ие болып жатады. Ол – діндарлық қана емес, сауаттылық пен білімділік деңгейіне де өлшем болатын атау екенін де естен шығармағанымыз жөн [26, 35 б.].

Тіл білімінің когнитивтік саласы ақиқат дүниенің санадағы таңбасын зерттеуді қолға алғаннан бастап-ақ, қазақ тіл білімінде де көркем мәтін тіліне ұлттық таным өрістері мен дүниенің тілдік бейнесі тұрғысынан концептуалдық талдаулар жасала бастады. Қазақ тіл білімінде лингвистикалық поэтиканың жеке сала түрінде даму, қалыптасу тарихы маңызды. Когнитивтік лингвистика қазіргі уақытта жаңа дамып, пайда болып келе

жатқан ғылым саласы екені анық. Сондықтан, сонау ХҮ ғасырда пайда болған жыраулар көшін бастаушылардың бірі әрі бірегейі болып саналған – Қожаберген жырау шығармаларында кездесетін түрлі когнитік фреймдерді талдап, саралау аса қажет дүние. Жырау тіліне тірек болған діни-философиялық «өлім мен өмір» макроконцептісі және оның құрамында көрініс табатын «заман», «дәурен», «жастық шак» сияқты микроконцептілер, рухани-ұлттық – «атамекен», «ерлік, батырлық», «Алла» концептілерінің орыны бөлек. Жыраулар танымындағы дүниенің концептуалдық-тілдік бейнесі жалпы тіл біліміндегі *тіл – ойлау*, *тіл – адам* арақатынасына қатысты ғылыми пайымдаулар мен содан шығатын тұжырымдарға талдау жасау арқылы, тілді зерттеудің антропоцентристік парадигмасы аясында қарастырылды. Жыраулар – өзге тіл қолданушы субъектіге ұқсамайтын ерекше тілдік феномен. Жырау – әрі автор, әрі тыңдаушы, әрі белгілі бір мәдениет түрін жасаушы, әрі оны сақтап кейінгі ұрпаққа жеткізуші, ең бастысы тіл мен мәдениет, тіл мен таным, тіл мен адамдық фактор қарым-қатынасын бір өзінде жинақтаған лингво-психологиялық, лингво-философиялық болмыс иесі. Қожаберген жырау шығармаларының концептуалдық сипатын анықтай отыра, көз жеткізген тілдік тұлға туралы өз пайымдауымыз бар. Яғни, тілдік тұлға - «автор бейнесі», авторлық тұлға» емес. Тұлғаға тән – ол даралық. «Өзгелермен» салыстыруға келмейтін, өзіндік ерекшелігі бар, бітімі мен болмысы қалыптасқан тұлға. Екіншіден, табиғаттың бір бөлшегі – адамның бойына тән, жалпы адам тағдырына тән құндылықтарды танып, сезіне білуі керек. Үшіншіден, сол таныған құндылықтары мәдениеттің бір бөлігі ретінде көрініс табуы керек. Ол музыка ма, сурет пе, әлде сөз өнері бола ма, белгісіз. Осы сәтте Қожаберген жырау тұлғасы сөз өнері арқылы талданып, зерттелді. Басты мақсат та осы болған еді. Яғни, тілдің ерекше қабаты болып саналатын

тілдік қолданыстарды танымдық-поэтикалық мүддеде айқындай білу қабілеті басты меже болған.

2 ЖЫРАУ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЛЕКСИКА-СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

2.1 Қожаберген жырау шығармаларының лексика-семантикалық жүйесі

2.1.1 Жырау тіліндегі ономастикалық атаулар

Поэзия – қасиетті ұғым. Өлең өнері – адам әлемін, оның мақсат-мұраттарын, өмір-уақыт шындықтарын тап басып көрсетеді. Өлең сөздің басқа өнер түрлерімен ортақ белгісі – адам жанын тебірентуі десек, сол тебіреністі туғызатын нәрсе – сөз сұлулығы, сөз киесі. Бұл жайында Ахмет Байтұрсынұлы: «Сөзден құрастырып пікірлі әңгіме шығару үшін жұмсалатын зат – сөздер. Топырақтан иленіп кірпіш жасалған сияқты, дыбыстан құралып сөз жасалады. Кірпіштен қалап түрлі үй жасау сияқты, сөздер бірігіп, түрлі әңгімелер айтылады. Үйдің түрлі болып шығуы балшықтан, кірпіштен, әсіресе қалауынан болатыны сияқты, әңгіменің түрлі болып шығатыны тілдің дыбысынан, сөзінен, әсіресе сөздің тізілуінен. Балшық жаман болса, кірпіш жақсы болмайды, кірпіш жақсы болмаса, үй жақсы болып шықпайды» [27, 349 б.].

А.Байтұрсынұлының айтқысы келгені, акынның өзара қарым-қатынасынан туындап жатқан өнердің өзіндік ерекшелігі. Сөз өнерінде, ондай бірлік ой мен тілдің ажырамас тұтастығынан танылады.

Кез келген өнер туындысының өміршеңдігінің өзегін екі арна бірлігі құрайды: бірі – туындыгердің ақыл-ой даралығы туғызған ешкімге ұқсамайтын бөлек бітімі; екіншісі сол туындыға көшкен өнерпаздың ыстық ықыласты сезімі мен жүрек жылуы. Бұл сезім мен ой тіл арқылы сыртқа шығады.

өрпінге, карапайым, карабайыр, жай айтыла салған сөз емес, ұқсас пен ырғаққа құрылған, құлақтың құрышын кандыра шымырлатқан әуезді, әуенді, сазды дыбыстармен көмкерілген, оны сыртқы үндестік бірінен-бірі туындап жататын мазмұндық шпкі үйлесіммен жарасым тауып, табиғи ажарын үстей түскен жерде нағыз хас өнердің көркем нәтижесі өмірге келеді. Әдетте, сөз күдіреті деген ұғымның өзі ақынның сиқырлы әлемінсіз, шапқар шабытынсыз болмайтыны белгілі. Ендеше осы ғажап құбылыс – таза өнер туындысының кепілі [28, 84 б.].

Әдебиеттану ғылымында стиль мәселесіне ерекше мән берілетіні рас. Стиль-форма мен мазмұн көркемдігінің жалпы сипаты. Осы стильден келіп жеке суреткердің өзіндік ерекшелігі пайда болады. Әрі «бір ғана шығарманың бойына тән ерекше стильдік сипат сол суреткердің басқа шығармаларының стильдік сипаттарымен астаса, жарыса қиысып оның тұтас творчествосына тән стильдік ерекшелігін жасауы мүмкін [1, 79 б.]. Сонымен бірге, суреткердің өзіндік ерекшелігі окшау, дара қалыптасатын құбылыс емес. Яғни, жеке стильдің жасалуы негізінде, өткен, бұрыннан бар, әлі күнге дейін қолданылып келген стильді жаратудан аулақ бола алмайсыз, себебі олар бірлесіп, өзара ұқсас көркемдік мәселені шешуге қатысады.

Стиль принциптеріне қарайтын болсақ, мынадай қорытынды шығаруға болады: 1) әдеби стильдің бағыт-бағдарын қалыптастырудағы әрбір суреткердің оған қарым-қатынасы, қосатын үлесі; 2) суреткердің өзіндік даралығы, стильдік ерекшелігі. Бұл жағдаят әдебиет әлемінде жүрген қаламгерлердің бір-біріне ықпалын тигізетінін ұмытпауымыз керек. Алайда, мұндай үндестік қалам иелерінің жекелік стилін жоққа шығармайды, қайта оған нәр беріп, қаламын қырай түседі.

Қожаберген жыраудың стилін өзі жасап отырған қоғамнан, ортасынан жеке-дара бөле алмаймыз. Жыраудың өмірге идеялық-эстетикалық көзқарасы, дастандарының мән-мазмұны, шығарма тілі арқылы көрінетін көркемдеу құралдары – осының

бәрі суреткерге тән амал-тәсілдер болса, акын оларды өз бойына үйрене, іздене жүріп жинады. Қоғамның көкейкесті мәселелерін қозғап, соған көзқарасын, идеясын білдіруінде өз дәуіріндегі өнердің даму өресіне сай жалпыға ортақ қалыптасқан амал-тәсілдерге сүйенді.

Қаламгер шығармашылығы тек ерекшеліктен тұрмайды, белгілі бір суреткер «өзіне дейінгі және өз кезіндегі бар ортақ сипаттарды қабылдайтыны, әрі өзіндік бейнелеу мәнері т.б. болатыны қоса ескерілуі керек. Демек, ұқсау мен дербестіктің бір-біріне ықпал етуінен, бірлігінен барып, акын стилі қалыптасады» [27, 158 б]. Яғни, бір суреткердің даралығы ортақ, үндес сарын-тәсілдерден туындайды.

Қожаберген жырау өз шығармаларында халықтық мұраны, дәстүрлі мәдениет, ұлттық тіл мүмкіндіктерін кең түрде қолданған. Өлең сөздің өрнектері өмір шындықтарын, әсіресе тарихи сипатта қалам тербеген жырау үшін сол замандағы ашы да болса шындықты, қиын да болса уақытты көрсетуге кеңінен зор мүмкіндік болды. Қожаберген жырау «Ақтабан шұбырынды» болып көптің көңілінде қалған тарихи жағдайды «Елім-ай» дастанына арқау етіп, ұлтымыздың ұлы мұраттар жолындағы күресін, өмірлік мақсатын айқындап берді. Қасиетті ана тіліміздің де бүгінгі мен ертеңіне алаңдаған жырау «Баба тіл» атты дастанын жазып, сонымен қатар жастарға үлгі-өсиет ретінде «Жас жігіттерге», «Жас келіндерге», «Жеті жарғы» «Жас шаңырақ иелеріне», «Не жетім?», «Жастық», «Білерсің», «Асылдар», «Наурыз батасы», «Қайран, жастық», «Едіге биге айтқаны», «Кәрілік», «Қызылжар», «Аксауыт», «Ата тек» сияқты өлең-толғаулары мен насихат өлеңдерін арнады.

Қожаберген өлеңдерінің ерекшелігі реалистік сипатының айқындылығымен, шығармаларының тарихилығымен, адамгершілік ақындық мүддесінің биіктігімен байланысты танылады. Сондықтан Қожаберген жырау шығармалырының лексикалық құрылымы ұлттық рухты шыңдаудың құралы ретінде қолданысқа түседі.

Қожаберген жырау шығармаларына лексикалық тұрғыдан талдау жасаған кезде, *антропонимдік атаулар* ерекше дәрежеге ие. Себебі, «Елім-ай», «Баба тіл» дастандары мен «Асылдар», «Танаш би», «Едіге биге айтқаны», «Үш би», «Әулие Қойлыбай» атты өлеңдерінде кездесетін кісі есімдерінің жиілігі соншалық Қожаберген жырау шығармаларының лексикасын толықтыруға септігін тигізеді. Осы орайда, профессор М.Томанов: «Ономастика жағына тоқталу тілдің құрылымдық тарихын зерттеп білудегі ең маңызды бір бөлігі» екенін де атап айтқан. Жыраудың «Асылдар», «Танаш би», «Едіге биге айтқаны» секілді арнау өлеңдері жеке - дара атауға ие болса да, мән-мағынасы, айтар ойы жағынан жекелік, даралықтан гөрі қоғам, елде болып жатқан жағдай, дүниенің сансыз бұрандаған жолдарын, адамдардың игі қасиеттері мен ізгілікті әрекеттерін саралайды. «Асылдар» атты өлеңінде:

Балға, Балта, Едіге,
Керейден шыққан асылдар.
Манайында жүрмеген,
Елді бұзған масылдар.
Өзбек, Жәнібек, Бердібек,
Бұлантемір хандардың.
Ғаскерін бастап әр жылда,

Зәресін алған жаулардың [6, 240 б], - деген өлең жолдарынан Балға, Балта, Едіге батырлардың Өзбек, Жәнібек хандар ел билеген уақытта халқына қорған болған азаматтар екендігіне көз жеткіземіз. Яғни, жырау шығармаларында кездесетін әрбір есімнің тарихтан алатын өзіндік орыны, белгілі дәрежесі бар деп айтсақ қателеспейміз. «Танаш би» өлеңінде де Танаштын Токты, Өзбек хандарының әскерін бастап сардар лауазымында, кейін Алтын орда хандығының «әділқазы биі» атанып, қазақ тарихына «Танаш би» есімімен танылады [6, 405 б.]. «Үш Тәуке» өлеңінде:

Әр жылда әрқайсысының демі бітіп,
Алладан ажал келіп жетті.
Хан Тәуке, батыр Тәуке, сұлтан Тәуке,
Дейтұғын үш асылзат дүниеден өтті [6 , 262 б.].

Осы сәтте, тарихқа бір көз жүгіртер болсақ, Үш жүздің соңғы ханы Әз Тәукенің (1645-1718) есімі оның «Жеті жарғы» атты шығарған заңдары арқылы көпке мәлім. Отыз сегіз жыл бойы хан болып, елдің бірлігін сақтаған, беделді хандардың бірі болған [6, 411 б]. Батыр Тәуке, сұлтан Тәуке есімдері өте сирек қолданылады. Батыр Тәуке жайында жазушы И.Мақатов «Тәуке» атты әңгімесінде өр мінезді, қайтпас қайсар, батыл жаң болғандығын айтады. Жырау атын атап, түсін түстемесе де Үш Тәукенің бір заманда өмір сүріп, жыл сала бірінен соң бірінің қайтыс болғанын жазады. Кең тынысты эпикалық шығарма ретінде әйгілі Илиада мен Одиссея жырларына теңелген «Елім-ай» дастаны мен қазақ шежіресі жайында, қазақ халқының қалыптасуы туралы және қазақ тілінің тарихы хақында мол мағлұмат беретін «Баба тіл» дастандарында кездесетін антропонимдердің ерекшелігі, ең алдымен олардың көнелігі жағынан көзге түседі. Мәселен, талдау нысанына айналып отырған дастандардағы есімдердің біразы (*Абылай, Наурызбай, Балға, Тоқты, Бердібек, Сүйіндік* т.б) дәстүр жалғасы ретінде бүгінгі таңда қолданылуы мүмкін, дегенмен тілдік табиғаты жөнінен өте көне болып келеді. Ал *Едіге, Шоң, Естек, Қайсаң, Сүндет, Мамай, Толыбай, Танаиш, Барақ* есімдері бүгінде қолданылмайды, не болмаса сирек қолданылады. Дастан антропонимдерінің екінші ерекшелігі – кейіпкер есімдерінің алдынан да, артынан да анықтауыштын қолданылуы. Олар қазақ тарихына қатысты туындыларда қолданылатын ел басқарған билеуші, хан, би атауларының құрамында айтылады.

«Елім-ай» мен «Баба тілі» дастандарында қолданылған антропонимдерді тақырыптық жағынан топтастыратын болсақ:

1) Ел билеуші хандардың есімдері: *Абылай, Әбілхайыр, Төлке, Қасы, Жәнібек, Керей, Өзбек, Жәнібек, Хақназар, Шыңғыс, Барақ, Мұрындық, Шығай, Тәуекел, Есім, Алаша хан, Әліқазы*, т.б.

2) Батырлардың есімдері: *Қабанбай, Қанжығалы Төлеубай, Қаракерей Қабанбай, Шапырашты Наурызбай, Түлкен, Науан, Жолбарыс, Есет, Ер Сары, Асқан (Қожаберген жыраудың інісі), Ер Жабай, Көшек, Балта Керей Тұрсынбай, Ер Көкше, Ер Есім* т.б.

3) Билер есімі: *Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, Мамай, Төлке, Матайсары* т.б.

Жалпы казак тіл біліміндегі антропонимия саласымен айналысып жүрген ономаст ғалымдар Т. Жанұзақов, Б. Гілеубердиев, К. Есебаева т.б. Т.Жанұзақов пен К.Есебаеваның біріге отырып жарыққа шығарған «Қазак есімдері» атты казак тіліндегі анықтама сөздігі, Б. Гілеубердиевтің «Қазак ономастикасының лингвокогнитивтік негіздері», «Қазак ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері» атты еңбектері құнды зерттеулер екені сөзсіз. Ономаст-ғалым Т.Жанұзақовтың зерттеуіне сүйенсек, казак антропонимдерінің даму тарихын төрт дәуірге бөліп қарастырады: бірінші дәуір – көне түркі заманы, яғни V-VIII ғасырлардағы; екінші дәуір орта ғасырға тән; үшінші дәуір жаңа заманда (XVIII-XIX ғғ.) және төртінші Октябрь революциясынан кейінгі уақытта пайда болған антропонимдерді қамтиды [29, 23 б]. Ғалымның зерделеуі бойынша Қожаберген жырау өстандарында кездесетін антропонимдерді, негізінен екінші дәуірге жатқызуға болады. Оған казак хандығының Ак орда дәуірінде билік еткен хандардың, азаттық үшін күрескен батырлардың есімдері куә. Мысалы:

Ак Орданың хандары,
Уәйіс пен Ер Барак.
Қалмаққа сокқы беріпті...

Әке мен ағасының жолын қуып,
Хан болып Ер *Мұрындық* туын тіккен...
Жәнібектің ұлдары: Қасым, Жәдік,
Нығайтып қазағымды мықты ел еткен.

Ер Қасым дүниеден өткеннен соң,
Мамаш хан боп, ел ісі кері кеткен.
Онан соң *Таһир*, *Бұйдаш* билік құрып,
Үш жүзді басқара алмай көп жүдеткен.

Олардан кейін *Хақназар* хан тағына отырған,
Хакназардың тұсында казактың халі жақсарған.
Қатысты Кіші жүзден *Тайлақ мерген*,
Сұлатты көздегенін атқан жерден...

Жағалбайлы *Төс батыр*,
Өз халқына ес батыр...
Ер шыққан Кіші Арғыннан жас Бөгенбай,
Көнілі қалмақ десе тас *Бөгенбай* [6,134 б].

«Баба тіл» дастанында кездесетін антропонимдердің көбі казак шежіресіне, оның құрамына қатысты антропонимдерді қолдануымен ерекшеленеді. Қазактың шығу тегі туралы былай дейді:

Аннас тархан бабамыз,
Ер алаштын бұтағы,
Біздің казак баламыз –
Сол Аннастың ұрпағы.

Қазак шежіресін Түрік-Тұран-Оғыз-Алаш-Аннас-Қазак деп таратады.

Кейбір қожа әулеті,
Әбубәкір Сыздық шарияларды.
Бабамыз деп айтады...
Ханафия мен Хұсайыннан,

Өздеріне дейін таратса.
Нанар едік оларға,
Шежіре айтып ұқсатса [6 ,181 6].

Жырау Әбубәкір Сыздық, Ханафия, Хұсайын есімдерін шежіреге қатысты етіп көрсетеді. Бұл атаулардың өзіндік шығу орнасы мен тарихи сипаттамалары да жоқ емес. Әбубәкір Сыздық есімінің өзі араб тілінен аударғанда «Әбу» – әке, «бәкр» – таза, пәк мағынасын береді. Пайғамбарымыздан кейінгі ұлық халифа, мұсылман қауымына басшылық еткен әділетті халифа, исламның алғашқы кезеңіндегі дін қайраткерлерінің бірі болған. Ханафия, Хұсайын – пайғамбардың арғы атасы болып саналады [30, 6 б].

*Болат пенен Жолбарыс,
Әбілмәмбет, Сәмеке.*

Татарша жазып пәрменді,

Болып жүр жұртқа келеке, - дейді. ХҮІІ ғасырда билік басында отырған Орта жүз хандары – Сәмеке, Әбілмәмбет, Ұлы жүз ханы – Жолбарыс қазақтың бай тілін менсінбей татаршаға ауысты, араб, парсы тілдерімен бектер қайта табысты деп налиды.

Әз Жәнібек ханның кезінен,

Қазақша таңба іске асқан.

Таза қазақ тілінде,

«Жеті жарғы» жазылған.

Өткенге дейін Әз Тәуке,

Қолданды ел қазақ таңбасын, - дейді.

Әз Тәуке, Әз Жәнібек есімдері тікелей қазақ тарихымен, қазақ тілімен байланыста, бірлікте қарастырылып отыр.

Жырау сол кездің өзінде көненің көзі, көпті көрген қариялардан ақыл сұрамай Бөгенбай мен Жәнібектің

Әке мен ағасының жолын қуып,
Хан болып Ер *Мұрындық* туын тіккен...
Жәнібектің ұлдары: Қасым, Жәдік,
Нығайтып қазағымды мықты ел еткен.

Ер Қасым дүниеден өткеннен соң,
Мамаш хан боп, ел ісі кері кеткен.
Онан соң *Таһир*, *Бұйдаш* билік құрып,
Үш жүзді басқара алмай көп жүдеткен.

Олардан кейін *Хақназар* хан тағына отырған,
Хакназардың тұсында қазақтың халі жақсарған.
Қатысты Кіші жүзден *Тайлақ мерген*,
Сұлатты көздегенін атқан жерден...

Жағалбайлы *Төс батыр*,
Өз халқына ес батыр...
Ер шыққан Кіші Арғыннан жас Бөгенбай,
Көнілі қалмақ десе тас *Бөгенбай* [6,134 б].

«Баба тіл» дастанында кездесетін антропонимдердің көбі қазақ шежіресіне, оның құрамына қатысты антропонимдерді қолдануымен ерекшеленеді. Қазақтың шығу тегі туралы былай дейді:

Аннас тархан бабамыз,
Ер алаштың бұтағы,
Біздің қазақ баламыз –
Сол Аннастың ұрпағы.

Қазақ шежіресін Түрік-Тұран-Оғыз-Алаш-Аннас-Қазақ деп таратады.

Кейбір қожа әулеті,
Әбубәкір Сыздық шарияларды.
Бабамыз деп айтады...
Ханафия мен Хұсайыннан,

Өздеріне дейін таратса.
Нанар едік оларға,
Шежіре айтып ұқсатса [6 ,181 б].

Жырау Әбубәкір Сыздық, Ханафия, Хұсайын есімдерін шежіреге қатысты етіп көрсетеді. Бұл атаулардың өзіндік шығу арнасы мен тарихи сипаттамалары да жоқ емес. Әбубәкір Сыздық есімінің өзі араб тілінен аударғанда «Әбу» – әке, «бәкр» – таза, пәк мағынасын береді. Пайғамбарымыздан кейінгі ұлық халифа, мұсылман қауымына басшылық еткен әділетті халифа, исламның алғашқы кезеңіндегі дін қайраткерлерінің бірі болған. Ханафия, Хұсайын – пайғамбардың арғы атасы болып саналады [30, 6 б].

*Болат пенен Жолбарыс,
Әбілмәмбет, Сәмеке.*

Татарша жазып пәрменді,

Болып жүр жұртқа келеке, - дейді. ХҮІІ ғасырда билік басында отырған Орта жүз хандары – Сәмеке, Әбілмәмбет, Ұлы жүз ханы – Жолбарыс қазақтың бай тілін менсінбей татаршаға ауысты, араб, парсы тілдерімен бектер қайта табысты деп налиды.

Әз Жәнібек ханның кезінен,

Қазақша таңба іске асқан.

Таза қазақ тілінде,

«Жеті жарғы» жазылған.

Өткенге дейін Әз Тәуке,

Қолданды ел қазақ таңбасын, - дейді.

Әз Тәуке, Әз Жәнібек есімдері тікелей қазақ тарихымен, қазақ тілімен байланыста, бірлікте қарастырылып отыр.

Жырау сол кездің өзінде көненің көзі, көпті көрген қариялардан ақыл сұрамай Бөгенбай мен Жәнібектің

балдыздары Әбілхайырды хан қойғандарына налиды.
Тәжірибесі жоқ жас төренің қол басқаруына көңілі толмаған
жырау Алшынның да бұған іштей қарсылығын аңғартады.

Бөгенбай, Жәнібектей жезделері,
Сайлатты Кіші жөзге ғаскербасы.
Әйтпесе Әбілхайыр дейтін төре,
Көрмеген бұрын болып қолға басшы.

Алшынның жасағына бас болды деп,
Емес бұл жас төрені күндегенім.
Мұндайда қол басқару оңай емес,
Үйренсін сардарлардан білмегенін.

Көпке ұнамсыз болған соң,
Айтпасқа тағы болмайды.
Әбілхайыр сұлтанға,
Алшынның көңілі толмайды, - деп жырлай келе,

Жәнібек пен Бөгенбай,
Шәкіртім еді бір кезде.
Тым ретсіз іс етті,
Ақыл салмай біздерге, - деп кейиді.

Жырау ел бірлігін алдыңғы орынға қояды, қазақтың
басына түскен нәубет те мұсылмандардың арасындағы
ауызбіршіліктің жоқтығынанан деп түйіндейді.

Бірігіп бұрынғыша қоғамдасып,
Сұлтандар жүрсе ерлермен ақылдасып.
Жоңғар да баса-көктеп келмес еді,

Мұсылман бірлік құрса жақындасып,- деп қазақ, өзбек,
ноғай, башқұрт, қарақалпақ деген ұлттар бірін-бірі қолдамады,
көмек қолын созбады деген ойды жырларының өн бойында жиі
айтады. Оларға деген өкпе-ренішін де жасырмайды:

Өкпе айттық, қиын күнде мұсылманға,
Ішінде мұсылманның туысқанға.
Ноғайдан басқалары болысқан жоқ,
Қалмакпен үш жүз жылдай соғысканда.

Әлі де жарты ғасыр соғысар ел,
Жалмамак көп жандарды сұм қара жер.
Қалмакпен екі жақтап соғысканда,
Тәңірім, басқызбағай аяқты кері.

Қарақалпак бауырды көрмейміз жек,
Қашқанын және олардың тұтпаймыыз кек.
«Тұқымы аз ғана елдің құриды», - деп,
Соғыстан тайған болар бастаушы бек.

Оларды мәңгі-бақи қорғағанбыз,
Туыс деп әрқашан да қолдағанбыз.
Бөлініп қиын кезде кеткеннен соң,
Өлеңмен өкпе-назды жолддағанбыз.

Жырау ағайын-туыс мұсылманның көмекке келмей қашқанын
ақтап алғысы да келеді, алайда оны өзін тек жұбату ғана
скендігін түсінеді. Қазақтың басына түскен қиыншылықты,

Қирады ақ орданың сүйектері,
Кілемнің ыдырады жиектері.
Соғыс, аштық, суыққа ұрынған соң,
Қарттардың селкілдеді иектері.

Бешпенттің қыркылды ғой етектері,
Жаураған бала-шаға дедектеді.
Суықта қатын-қалаш, кемпір мен шал,
Үйсіз қап айдалада дірдектеді, - деп жүрегі қан
жылай суретейді.

Қазақтың ауыр жағдайын,
Түрікпен бегі күткен күн.
Қалмақша шауып олар да,
Маңғытты жүндей түткен күн.

Түрікпеннің шонжары
Кердері елін шапқан күн.
Қазақ пенен ноғайды

Жылатып олжа тапқан күн,- деп, осынау азап шеккен
халқымыз құшағын ашып, кезінде көмек қолын созған
түрікпендер де өз пайдасын ойлап, қалмақша шауып алып, олжа
тапқысы келгендіктерін ашық айтады.

Парсыдан көмек сұрауға
Қазақтың қолы жетпеген.
Туыстық сөзі Үш жүздің
Өзбектерге еш өтпеген.

Хиуа, Бұхар, Қокан да
Қазақтарға қатайды.
Бізден барған елшіге
Мылтық сатпай шалқайды.

Алауыз болып мұсылман
Бір-біріне жәрдем етпеген.
Бауырмал, жомарт ел едік,
Ешкімді сырт теппеген.

Аңкылдаған ақ көңіл, момын қазақтың түбіне жеткен де осы
алауыздық болды. Халқының басына күн туған кезде сырт
айналған мұсылман халқына жыраудың көңілі калып, жүрегін
сыздатады. Алайда, ешкімге зәбір көрсетіп, жапа шектірмеген
қазаққа бір Алланың өзі пана болатындығына сенеді. Жығылғанға
жұдырық демекші, осы кезеңде елді билеуші төрелердің
әлсіздігіне, әрқайсысы әр жаққа тартып, елді бөліп билеуді
көздеген тоғышарлықтарын жіпке тізгендей қылып жырлайды.

Тіл - мәдениетті танытушы құрал десек, қазақ халқының ұлттық-мәдени болмыс-бітімі осы тілінде сақталып, көрініс тапқан. Алайда этномәдени атаулар тек тілде ғана емес, тілдің қолданысында сан түрлі мәтіндерде көрініс табады. Сол себепті жалқы есімдер жиыны-сол мәтіннің ономастикалық кеңістігін құрайды. Жалпы, жалқы есімдер мәтін құруда және оның сол мәтінмен тұтаса, бірлесе қызмет етуі шарт. Жалқы есімдерге байланысты онамаст - ғалымдар А.Әбдірахманова, Т.Жанұзақов бұраз ғылыми еңбектерін арнап, тікелей зерттеді. Қожаберген жырау шығармаларының ішінде ең көлемділері «Елім-ай» мен «Баба тіл» дастаны екенін ескеретін болсақ, тек «Елім-айында» ғана 200-ден аса антропоним қолданған.

Қай тілдің болсын антропонимиялық қазына байлығын тек сол есімдер ғана емес, басқа тілден енген антропонимдер де құрайды және олардың жалпы антропонимиялық қордағы үлесі әртүрлі болып келеді. Бұл құбылыс қазақ тілінен де тыс қалмайды. Этностың мәдени, рухани даму жолында тарихи-әлеуметтік, діни үрдістің белгілі қалып-күйі, ізі қалады. Қожаберген өз шығармаларында қазақ есімдері мен қатар, сол кездегі тарихи оқиғаға байланысты басқа *моңғол, қалмақ, татар, қырғыз* есімдері де кездеседі. Мысалы, моңғол, татар тілінен енген антропонимдер:

Сібірді кәпірлерден қорғау үшін,
Татар ханы *Көшімге* көмек берген.
Сұмырай халдан *Бошоқ* дүниеден өтіп,
Күшігі *Сыбан Рабтан* таққа отырды.

Қалмақтың шыққан тегі – Манжор екен,
Хоролұқ деген арғы хантайшысы
Ордос, Шарақ, Харачин – бәрі қалмақ,
Оларды Ресей, Қытай алған жаулап [6, 51 б].

Сонымен, жырау тіліндегі антропонимдердің барлығы –

казак тарихына, шежіресіне үлес қосқан қоғам қайраткерлері мен тарихи тұлғалар есімдері екені анықталды. Бұл есімдер Қожаберген жырларына ерекше ықпал жасады.

Кез келген мемлекет тарихы белгілі бір территорияға катысты болса, сол территорияға катысты халықтың тарихи жады көбінесе топонимдерде сақталады. Оған белгілі тілші-ғалым, профессор Ә. Қайдардың «Әрбір халықтың болмысы мен дүниетанымы, эпикалық мәдениеті мен рухани өмірі қай кезде, қандай жағдайда болсын, белгілі бір географиялық кеңістікте көрініс табады, нақтылы тарихи дәуірлердің жемісі болып саналады»,- деген пікірі дәлел [31, 6 б.].

Қожаберген шығармаларында өзі ғұмыр кешкен Әз Тәуке заманы, сол заманнан аты аңызға айналған Қазан мен Кемер, Байкөл аймағындағы жер-су атаулары жиі кездеседі. Қазақтың қамын ойлаған жыраудың жырларынан шырайы мен шұрайынан айырылмаған туған жердің әдемі келбеті жасалады. Оның өлеңдерінен тамаша қазақтың кең жайлауын, айдын шалқар көлін, тыныштық орнап тұрған дала бейнесін көреміз:

Есіл, Ертіс, Тобылдың тоғайларын,
Ежелден елі-жұртым қыстап келген.
Аң аулап, қансонарда бүркіт салып,
Жыл сайын кәсіп қылған нелер мерген.

Есілдің ну тоғайын мекен еткен,
Жер жыртып, алабына егін еккен.
Түркістан, Сайрам, Тараз, Ташкент маңын,
Мекендеп орта жүздің халқы қалын [6,51 б].

Сонымен қатар, бар сұлулықтан айрылып бара жатқан, кәпірлердің кесірінен қара дауылға кез болған казак тағдырын көз алдымызға елестетеді.

Қаратаудың басына көш келеді,
Көш бас сайын бие, інген бос келеді, - деген өлең

жолдарындағы «Қаратау» – жоңғар шапқыншылығы кезінде туған «Елім-ай» өлеңінің бірінші жолы халық тарихында қалған кайғылы кезеңнен хабардар етеді. Қаратаудан сұлаған сүренсіз көптің елесі көрінетіндігі хақ. «Елім-ай» деп аталатын бұл өлеңде денотаттық қызмет аткарып, топоним төңірегінде айтылатын ой қазақ халқының шабындыға ұшырап, босқын болған кайғылы жағдайын барынша жеткізіп, тыңдаушының арқасын шымырлатады. Тау атауының сырына келсек, *Қаратау* - «қара сөзі түспен байланысты, өйткені Қаратауларда өзге ұлы таулардағыдай жаз бойы қар жатпайды» [29, 113 б].

Мәтінде қолданылған атаулардың барлығы шығармада өрбіген сюжеттермен бірге беріліп, оқиғаның мекендік межелерін, тұстарын, сонымен қатар, ең бірінші қыры – тақырыпқа сай тарихи-географиялық ортаны, көріністі сипаттайды. Профессор Т.Жанұзақовта: «Географиялық атауларда халықтың тарихы, тіл тарихы және тарихи география жөніндегі қыруар бай материал, құнды деректер сақталған», - дегенді айтады [29, 12 б].

Мәдени-тарихи семантикаға ие топонимдер: *Қаратау*, *Алатау*, *Түркістан*, *Сарыарқа*, *Сырдария*, *Қызылжар*, *Күлтөбе*, *Мәйтөбе* т.б. Мысалы, *Алатау* қартқа теңеледі, ең биік тау ретінде бір тазалық символын береді. алайда «Елім-ай» дастанында қолданылған «Алатау» топонимі заманына қарай, жаулаушылардың мақсат-мүдделеріне катысты қазақ Алатауы «Жоңғар Алатауына» айналады дегенді айтады.

Теріскей *Алатауды* қалмақ алды,
Найман мен қоңыратты қуып салды.
Қайран жер жау иелігіне көшкеннен сон,
«Жоңғардың Алатауы» деп аталды [6, 50 б].

Сырдария - суы молшылық, тазалық, балалық шақ белгісі.
Түркістан - қазіргі тіл иелері үшін бүкіл түркі халықтарының Отаны саналатын киелі бесік, бұрын да солай саналған, әулие кісілердің молалары бар және кіші қажылық мекені саналатын, бірақ, Қожаберген тілінде Түркістан қаласының жағдайы басқа:

Түркістан - Оғыз түрік бас қаласы,
Бұл күнде қазағымның астанасы.
Қанішер ойрат қолы жаулап алып,
Оның да шығып жатыр масқарасы.

Сол кездегі хандар, патша-билер тарихи маңызы бар шешімдер шығарғанда, жариялағанда Күлтөбеге жиналатын. «Патша, билер, хандар да, Күлтөбеге қайта жиналды» деген өлең жолдары дәлел. Ендеше, *Күлтөбе* топонимінің мәдени-тарихи семантикасы аталған дәстүрмен байланыстырылады. «Күлтөбенің басында күнде жиын» деген сөздің шығу тарихы осыдан.

Сарыарқа топонимі жыраулар тілінде жиі тілге тиек етіледі. Мұны Доспамбет жырау, Шалкиіз, Жиёмбет, Базар, Дулат шығармаларынан кездестіруімізге болады.

Сарыарқа сөзіне «Қазақ Совет энциклопедиясында» мынадай анықтама берілген: «Сарыарқа, Арқа, қазақтың ұсақ шоқылығы – Қазақ ССР-нің орталық және шығыс бөлігін қамтитын физикалық географиялық өлке. Қыратты, ұсақ шоқылы және аласа төбешікті келген жазық. Батысы Торғай ойысынан басталып, шығысы Тарбағатайдың батыс сілеміне дейін 1200 км-ге созылып жатыр. Солтүстігі Батыс Сібір жазығына, оңтүстігі Балқаш көліне ұласады» [29, 169 б].

Жыраулар тілінде *Сарыарқа* өте көлемді, шұрайлы, малға жайлы жер ретінде суреттеледі.

Бетегелі Сарыарқаның бойында,
Соғысып өлген өкінбес...[32, 35 б].

Арқаға қарай көшермін,
Алашыма ұран десермін...[32, 55 б].

Қожаберген жырау тілінде *Сарыарқа* – «*Теріскей Сарыарқа*» топонимімен берілген:

...Қазақтың қатардағы шешені едім,
Теріскей Сарыарқаны қыстайтұғын

Егіз ел Керей-Уак көсемі едім...[6,28 б], - дейді. Жыраудың «*Теріскей Сарыарқа*» деген атауды қолдану себебі: Сарыарқаға Қарағанды, Ақмола облыстарының жері толықтай, Солтүстік Қазақстан, Шығыс Қазақстан, Павлодар облыстарының біраз жері кіргендіктен, өзінің қай Сарыарқадан шыққанын, билік еткен жер атауын көрсету мақсатында қолданған.

Сондай-ақ қазақ этносының көшпелі өмірін көрсететін: Гоғайын *Омбы* өзені жұртым қыстап, Баптаған алғыр тазы, қыран ұстап; *Ертіске* екі беттеп халқым қонған, Төскейге қой мен жылқы, түйе толған; Астасқан *Арқа-Сібір* жерін жайлап, Жаз болса, бие менен інген байлап... топонимдері де бар.

Жыраудың «Қызылжар» өлені, «Ата тек», «Баба тіл», «Елім-ай» дастандарында кездесетін жер-су атауларының көпшілгі бүгінгі Қазақстан жеріндегі географиялық атаулармен сәйкес келеді. Ал «Елім-ай» дастанында кездесетін 4-5 топоним ғана қолданыстан шыққан. Ол шаһардың көнелігі мен апат кезінде жойылып кетуіне байланысты:

*Мейрамтөбе, Шаһтөбе,
Шаһарлар ұсақ тым көне.
Бершін, Шаған, Қарашық,
Қалпына қайта келер ме?*

*Аққорған мен Қосқорған,
Иран менен Жалқорған
Қарнақтың бәрін жау алды...[6, 64 б].*

Шығармада берілген топонимдерді белгілеріне қарай бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады: 1) **гидронимдер**: *Ертіс, Есіл, Еділ, Нұра, Жайық, Әмудария, Жейхун, Алакөл, Сарысу, Көктөбе, Талас, Шу, Балқаш, Іле, Омбы, Қаратал өзендері; Сибан, Тарышы, Қарқабат, Тармақкөл, Ашамайлы, Таннаш, Хобда, Тұрпан, Ақсу, Құлжа, Аббас, Алакөл, Кердері теңізі;* 2) **оронимдер** (тау аттары): *Қаратау, Алатау, Түркістан, Сайрам, Тараз, Үшбұлақ, Аққас, Қарақас, Орал,*

Сібір, Алтай, Сауыр, Сайзан, Созақ, Аяз (Созақтың көне атауы), Жизақ, Тұрфан, Аягөз, Шыңғыстау, Шымкент, Жайсаң, Тұрпан, Алатау, Самар, Ұзынағаш, Қаратал, Сұлү төбе, Тарбағатай; 3) **ойконимдер** (мекенжай аттары): Қызылжар, Ташкент, Түркістан, Сарыарқа, Сыр өңірі, Бұхар, Сібір, Ресей, Қытай, Есілкөл, Алтай, Аягөз, Шыңғыс, Тарбағатай, Жайсаң, Жетісу, Маңғыстау, Құлжа, Қорғалжын, Ұржар, Баян, Қарқаралы т.б. 4) **ұлт атаулары**: қазақ, қалмақ, жоңғар, халхи, қытай, орыс, ноғай, татар, башқұрт, маңғұл, түрік, қарақалпақ, араб, ойрат (бұйрат), түрікпен, өзбек, тәжік; ру атаулары: Арғын, Керей, Қоңырат, Найман, Дулат, Жалайыр, Естек, Тобықты, Күрлеуіт, Қанжығалы, Алышын, Үйсін, Албан, Суан, Шапырашты, Ысты, Қаңлы, Дунген, Төре, Төлеңгіт, Қожса, Хангелді, Сіргелі, Шанышқы, Ошақты, Ордабек, Орманбек, Оңғарбек т.б.

Оқиғаның неліктен туғаны, қандай әрекеттерге алып келгені нақты баяндалған өлең тарихи шынайылығымен бағалы. Жер-су, атамекен атауларына байланысты жыр толғаған кай ақын да болмасын, мейлі ол тарихи жырды жырласын, не тарихи өлеңді айтсын, олардың топонимдік атауларды қолдану аясы бірдей болғанымен, шығармашылық жолда әртүрлі сипат алары анық.

2.1.2 Жырау шығармаларындағы қару-жарак атаулары

Жырау сөзі – заман келбеті. Әскери лексика жыраулар тілінің негізгі көркемдік құралы болғандықтан, осы күні ұмыт болған қару-жаракқа қатысты атауларды олардың туындыларынан көре аламыз. Қожаберген өмір сүрген ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырдағы шығарма тілі – жауынгерлік рухы мықты казак халқының сөз қорындағы күлдірмамай, қанжар, қалшы, семсер, сойыл, қылыш, садақ, айбалта, найза, сауыт, берен, кіреуке, адырна, кетпен, т.б қару-жарак атауларын қолданылуын қажет еткен. Бұл атаулар көнерген элементтер болса да, өзі өмір сүрген

кезең үшін белсенді сөздер болып табылады. Қазақ қару-жарағының зерттелуі ХҮІІІ-ХІХ ғасырларда Қазақстанда болып, қазақтың тұрмыс салтын зерттеген орыс және еуропа зерттеушілері П.И.Рычков, Дж.Кестль, Т.Аткинсон, П.С.Паллас, П.И.Фальк, В.В.Радлов, А.И.Левшин, С.Б.Броневский, Б.Залесскийдің т.б. еңбектерінен бастау алады. Ертедегі әскери қару-жарақтар туралы құнды мәлімет берген әрі қазақ қаруын этнографиялық тұрғыдан алғаш зерттеушілердің бірі – қазақтың тұңғыш ғалымы Ш.Уәлиханов болды. Қазақ халқының қолөнерін зерттеген Ә.Марғұлан, Х.Арғынбаев, Т.Басенов, С.Тәжімұратов, Р.Шойбеков т.б. ғалымдардың еңбектерінде қазақтың қару-жарағының да жекелеген түрлерінің жасалу технологиясы, көркемдеу тәсілдері зерттеліп, оларға қатысты халықтық терминдер жайында айтылады [33, 5 б.]. Қазақ батырларының қару-жарағын этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеген академик Ә.Қайдар болса, Советова З.С. «Қобыланды батыр» жырының лексикасы» тақырыбында кандидаттық диссертация жазды.

Жалпы, қазақ жауынгерлерінің соғыс құралдарын, негізінен атқаратын қызметіне қарай, екі категорияға бөледі. Біріншісі – шабуыл құралдары, олардың қазақ тіліндегі жалпы атауы – қару, екіншісі – қорғаныс құралдары, олардың жалпы атауы – жарак. Бұл екі атау қосылып, «қару-жарак» қос сөзі жауынгердің соғысқа қиетін және бойына асынатын соғыс құралдарының бүкіл кешенін белгілейтін күрделі жалпы атау болады [34, 66 б.]. Қожаберген жырау «Баба тіл» дастанында қару түрлерін:

Алдаспан, қылыш, ақберен – шабатын қару аттары,

Ататын құрал атпуы – мір мен садақ, жақ тағы, - деп жырау өзі бөліп көрсетеді. Сонымен қатар қаруларды *тұрмыстық, аңшылық, жауынгерлік* деп бөлінеді. Қызметінің маңыздылығына қарай Қожаберген жырау тілінде *жауынгерлік қару* ерекше беделге ие және қоғамда маңызды рөл атқарады

десек кателеспейпіз. Мысалы:

Көбейіп әр аймақта жойқын ұрыс,
Жарқылдап басты кесіп алмас қылыш...
Біз дағы ата жаумен майдандастық,
Халхидың жендетімен *найзаластық*.

Дұшпанға колдан намыс бермеу үшін,
Таңдаулы тайшысымен қылыштастық.
Садақ пен мылтығым бар «күлдірмамай»,

Кезім жоқ атысканда тигізе алмай, - деген жолдар жауынгерлік қарулардың не үшін және қандай максатта пайдаланғанын анықтайды.

Қазақ этносының дәстүрлі мәдениетінің бір бөлігі болатын жауынгерлік қару-жарақтардың даму тарихы бірнеше мыңжылдықты қамтиды. Қару-жарақтың пайда болуы мен қолданылу тарихы өте ертеден басталғанымен, Қазақстан территориясын мекен еткен халықтардың қару-жарағында тек көшпелі халықтарға тән сипат б.з дейінгі I-ші мыңжылдықта ғана қалыптаса бастады. Қазақстанды мекендеген байырғы және ортағасырлық көшпелі халықтардың жасаған қару жарақтарын сактардың (б.з.д VIII-III ғғ.), ғұн-сармат (б.з.д IIғ.-б.з. Vғ), түркілердің (VI-VIII ғғ), кимақ-қыпшақтардың (IX-XIV ғғ) қарулары деп бөлетін болсақ, XV ғасырдан бастап қазақ хандығыны құрылғаннан кейін қазақтың төл туындылары жарық көрген [34, 95 б.]. Солардың бірі – «күлдірмамай». Қожаберген жырау шығармасында жиі кездесетін, «бес қарудың» қатарына енген ерекше қару. Осы қарудың шығу тарихына байланысты «Күлдірмамай» атты өлеңін арнап жазған. Қазақ халқының XVII-XVIII ғасырларда да «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» деген апатты бастан өткергенін ескерсек, қазақтар үшін қалмақты жоюға соғыс құралдарының аса қажет болғанын білеміз. Ату қаруы – *садақ*, түйреу қаруы – *найза*, кесу қаруы –

мылтыш(семсер), соғу қаруы – шоқпар(айбалта) екенін ескерсек, бұл қаруының құрамына кіретін тағы бір қару «Күлдірмамай» – қазақтың жасаған төл мылтығы. Кейде «қазақ мылтығы» деп те аталады. Қожаберген жырау «Елім-ай» дастанында:

«Садақ пен мылтығым бар «Күлдірмамай»,

Кезім жоқ атысқанда тигізе алмай», - десе, қазақ-қалмақ соғысы туралы жазылған басқа да тарихи жырларда қазақ жауынгерлерінің «күлдірмамай» мылтығын соғыста қару еткені жазылған.

Сексен жыл болды шамамен

«Күлдірмамай» енгелі.

Атауы болып мылтықтың

Қолданылып келеді, - деп көрсетеді.

Мылтықтың аты мен затының арасында ұқсастық бар ма? Қай уақыттан бері пайдаланылды? Осы сұрақтар қызықты. Екі сөздің бірігуінен жасалған мылтық атауының екінші сыңары «Мамай» сөзі ұстаның есімі болса, «күлдір» сөзі грамматика тілімен айтсақ еліктеуіш сөзден алынған, яғни мылтықтың дыбыс атуынан алынған. Бұл қаруды Қожаберген жырау «Елім-ай» дастанында ең қолайлы қарулардың бірі ретінде көрсеткен және қару жайлы мәліметті де жырау шығармасынан ала аламыз. «Елім-ай» жырында бұл мылтықтың күлдір еткен даусынан жау шошынды дейтін өлең жолдары да сөзімізді анықтай түседі. «Күлдірмамай» қай жылдары соғылды? Бұл сұраққа Қожаберген жырау шығармалары жауап береді. Жыраудың:

Пәниден ұста Мамай қыршын кеткен,

Біз тумай он жыл бұрын дүниеден өткен, - деуіне қарағанда Мамай ұста 1653 жылдары қайтыс болған шебер, ұста. Толыбай сыншы «Күлдірмамай» мылтығын қазақ пен қалмақ арасындағы «Орбұлақ» шайқасында бірінші пайдаланды деген дерек бар [6, 450 б.].

Жырау тілінде кездесетін барлық қару атаулары қазақ

батырларының қаруларына катысты «бес қаруын асынды», «бес қаруы бойында», «бес қаруы сайланған» деген тіркестер жырларда, дастандарда жиі ұшырасады. «Ер қаруы – бес қару» деген мақал да бар. «Осы күндері әдебиет, баспасөз беттерінде әр түрлі авторлар «бес қаруға» бірнеше құралдарды, садақ, найза, мылтық, қанжар, шокпар, пышақ, қамшы т.б жатқызып жүр. Алайда, барық түркі халықтарының қаһармандық эпостарында соғыс кезінде батырлардың жекпе-жектері, айкастары 5 қару түрімен сайысу – *садақ ату*, *найзаласу*, *қылыштасу*, *батталасу*, *шоқпарласу* түрінде өткен», - дейді ғылыми қауым арасында үлкен беделге ие болып жүрген, «Жараған темір кигендер» кітабының авторы [34, 85 б.]. Осы орайда Қожаберген жыраудың «Бес қару» атты өлеңіндегі өз заманында пайдаланған жауынгердің «бес қаруын» жүйелеу сипатына назар аударатын болсақ:

Ер қаруы бес қару,
Екі топқа бөлінген:
Қылыш, садақ, айбалта,
Күрзі менен көк найза,
Ел қорғауда әрқашан.
Келтірген ерге көп пайда.

Күлдірмамай, қанжар мен,
Дырау қамшы үшеуі.
Екінші топқа жатады,
Семсер, сойыл бесеуі.
Сапасына қарай бес қару,
«Екі жүйе» аталған.

Осылардың барлығы, - деп екі жүйеге бөліп көрсеткен.

Қожаберген жырау шығармаларында кездесетін жауынгерлік құралдың екінші түрі – *қорғаныс жарағы*. Бұл категорияға адамның денесін сақтап қалатын, қорғаныш ретіндегі бірнеше заттар тобы жатады. 1) денеге киіп қорғайтын

жарак түрі – сауыт, шарайна, жауынгерлік бірлік; 2) басқа киілетін қорғаныс жарағы – дулыға, темір қалпақ, телпек; 3) аяқты, қолды қорғайтын жарактар – жеңше, белдемше, тізелік, балтырлық деп бөлетін болсақ, Қожаберген жырау тілінен сауыттың берен, ақсауыт түрін және басқа киілетін дулығаны кездестіреміз. «Елім-ай» дастанындағы:

Айырылды тұлпар атым тағасынан,
Тозып тұр ақ сауытым жағасынан.
Қайралған қайкы болат алдаспаным,
Боялды қызыл канға сағасынан [б, 119 б.].
Мың рет орансаң да беренменен,
Кірсін жер койнына дененменен.

немесе,

Солмаған жоқшылықта біздің көрік,
Дулыға басымдағы темір бөрік.
Найзаға ту байламай жүрген емен,

Жасыл ту он жетімнен болдың серік, - деген жолдар сөзімізге дәлел. Дәстүрлі қару-жарак – ұлттық мәдениеттің ерекше феномені. Халықтың дәстүрлі түсінігінде қару-жарак тек соғыс құралы ғана емес, этникалық мәдениеттің құрамдас бөлігі. Қару-жарактың барлық түрі этностың өмірі динамикасының айырылмас элементі, олар өздерінің түрлі тұрмыстық және әлеуметтік функциялары арқылы этностың өмір сүру процесіне кіріккен [34, 98 б.]. Сондықтан, жоғарыда аталған сөздер құрметті атауда емес, Қожаберген жырау өлеңдерінің тілдік ерекшелігін көрсетуде аса мәнді рөл атқарады.

2.1.3 Көнерген сөздер мен дисфемизмдердің қолданысы

Қожаберген жырау шығармаларында ұшырасатын лексикалық құралдардың бәрі – жырау өмір сүрген кезең мен уақытқа тиесілі. Осы күні тарихилық тұрғыдан ғана қолданыс

табатын көнерген сөздер: архаизмдер мен тарихизмдерді қолдануы әдебиет пен қоғамның арасындағы тығыз қарым-қатынасқа куәлік етеді. Мысалы, *хан, тархан, төре, би, гаскер, көбең, қаразы, ордабасы, жасақ* т.б. Сонымен бірге, *намаз, ораза, әулие, имам, молда, алла, аруақ, тәңір, жаббар, шаригат*, т.б. діни атаулардың қолданылуы, ұлттық таным негізінде қалыптасқан ой арналарымен қабысып жатыр. Дінмен байланыста туған ұғымдардың қолданыс табуы қазақ халқында ислам дінінің, кең тарағандығын, ұлтымыздың дінге беріктігін айғақтай түседі. Көнерген сөздердің көбі лексикамызға әбден кірігіп, сінісіп, зандылықтырамызға бағынып кеткен кірме араб-парсы: *сүннет, азан, пайғамбар, дария, намаз қаза, сәлде, Әзірет, бекзат, сәжде, зекет, талақ жар, харам, хал, шайырлы, асыл, фәни, дүние, бейнет, бақыт, ақыл, қаріп, ғазазіл, қайғы, намыс, тағдыр* т.б. мысалдары арқылы беріледі. Қазақ тілінің басқа туыс (қырғыз, өзбек), туыстас (монғол, қалмақ) және өзге (араб, иран) тілдермен көрші ретінде де, тарихи-саяси, географиялық жағдайларға байланысты да ықпалы, лексикалық ауыс-түйістері ерекше назар аудартады [31,55 б.]. Қожаберген жыраудың тілдік лексикасында араб, парсы тілінен енген діни сөздердің жиі ұшырасуы калыпты жағдай. Бірақ, бұл дағды барлық жыраулар лексикасына тән десек те, семантика, фонетикалық қолданысқа түскенде әр қилы сипатта көрінеді. Араб сөздерінің түркі сөздігінен мол көрініс табуы тарихи жағдайларға байланысты екенін жоғарыда атап кеттік, дегенмен сөздік қорымызда көптігі сонша көп жағдайда кірме сөз екендігін ажырату қиын. Себебі, араб сөздері ерте тілімізге енді және әр түрлі нұсқалары да көбейіп, дыбыстық өзгерістерге ұшырады. Мысалы:

Қожаберген жыраудың «Жақсылық пен жамандық жайындағы хикаят» атты шағын хиссасында *қадыр* сөзі жуан нұсқасында жұмсалады:

Даналар кадыр білген дегдар текті,
Аузына алған емес жаман кепті...[6, 213 б.].

Қадыр – бедел, құрмет мағынасын білдіретін зат есім ретінде қолданылған, араб тілінде кадр – өлшем, бірлік, дәреже деп беріледі. Затқа не құбылысқа байланысты қолданылғанда сапалық жағын, адамға қатысты қолданылғанда дәрежесі мен оның қасиетін анықтайды. Яғни, араб сөздері мағыналарына қарай іріктелгенін көреміз. *Қадыр* сөзін *кәдір* нұсқасымен Шортанбай жырау да өз поэзиясында қолданған. Мысалы:

Жалға жүрген жалшыдай,
Жан кәдірін білмедің...[32, 65 б.].

Қадыр-кәдір сөздеріндегі дауысты дыбыстардың жуан, жіңішке дыбысталуын тіл мамандары жергілікті халық тілінен, не болмаса араб тілдерінің жиі ұшырасуын Орта Азиядағы көршілердің ықпалы деп түсіндіреді. Ол оңтүстік говорларда қолданыс тапқанын да естен шығармау керек. Тағы бір мысал *шайырлы-шәйірлі* сөздері. Дауысты дыбыстардың жіңішке түрін шығармаларында қолдану оңтүстік өңірде өте жиі, ал солтүстік өңірде көбіне жуан нұсқасы қолданыс табады. Қожаберген жыраудың «Баба тіл» дастанында:

Жирен манғұл көзі көк,
Шығыс жақта тұрмайды,
Шыңғыстың кезін сағынып,
Шайырлары жырлайды [6, 179 б.].

Шортанбай жыраудың жырларында:

Жыршылардың *шәйірі*,
Асыл сөзді езбеген...[32, 56 б.].

Қожаберген жырау мен Шортанбай жырау өлеңдеріндегі араб тілінен енген *хат-хәл* нұсқасында келетін сөздерді салыстыратын болсақ:
Қожаберген жырау:

Халкымның ауыр халін баян етіп,
Жырладым апат күннің шежіресін...

Шортанбай:

Сәлем айттым бәріне:
Қызмет етіп жүріңдер,
Басшы, біткен кәріне.
Өлгеннен соң қоймайды,
Тірідегі хәліне.

Бұл жерде, мағыналары бірдей, тек *а*, *ә* дыбыстары ғана ауысқан және Қожаберген жырау шығармаларында *қадыр*, *шайыр*, *хал* сөздерінің барлығы бірыңғай жуан нұсқада жасалғанын көреміз.

Араб тілінен енген *харам* және *арам* сөздері бар. Харам - тыйым салынған, күнә амал жасалған, ал арам – сұм, қара ниетті мағыналарын білдіреді. Алайда, Қожаберген жырау:

Күн туып, ата жаудан кек алатын,
Қалмақтың іске аспасын *харам* ойы...[6, 66 б].

Харам сөзі – сұм, қара ниет деген мағынада қолданған. Мұрат акын болса:

Мұсылманның баласы
Қашуды қойды *арамнан* [32, 60 б], - дейді.

Демек, Қожаберген жырау «арам» мағынасындағы сөзді «харам» нұсқасында қолданған. Тура мағынасын Шортанбай жырау өлеңінен кездестіреміз:

Бұйрықсыздың бәрі *харам*,
Шариғатқа сыймаса [32, 55 б].

Енді, жырау шығармаларында *сүннет*, *азан*, *пайғамбар*, *дария*, *намаз қаза*, *сәжде*, *Әзірет*, *бекзат*, *сәжде*, *зекет*, *талақ*

т.б. жиі кездесетін араб, иран сөздерінің кей түріне семантикалық жағынан сипаттама жасалық: *Сүннет* – діни ұғым бойынша, пайғамбарымыз Мұхаммед пайғамбар жасаған амал-әрекеттерді бұлжытпай орындау [30, 6 б.]. Ш.Құдайбердіұлы да: «Сүннет пайғамбарымыздың әрдайым кылып жүрген ғұмырында бір, яки екі мәрте ғана қалдырған нәрселері» [35, 65 б.]. Сүннеттің халқымыздың ұғымында және дәстүрімізде қалыптасқан маңызды түрі мұсылман болудың белгісі ретінде 5-9 жастағы ер баланы сүннетке отырғызу. Ислам дінінде сүннет амалдардың орындалуы міндетті емес. Сүннет – пайғамбарымыздың амал әрекеті, ал парыз Алладан. Парыз амалдар міндетті түрде орындалуы тиіс [36, 6 б.]. Қожаберген жырау шығармаларында *сүннет* сөзі өз мағынасында қолданыс тапқан:

Қожа келген, байқасаң,
Біздің елге әр жұрттан.
Балаларды сүннеттеп,
Билемекші кеп сырттан [6, 196 б.].

Намаз қазасы. Намаз – мұсылмандардың бес парызының бірі. Қожаберген жыраудың «Елім-ай» жырында намазын қаза болса да, көңілің дінге таза, жүрегің Аллаға сенсе, ел басына күн туған киын шақта мұның барлығы кешіріледі дегенді айтады:

Көңілің Алла мен дінге болса таза,
Тартқызсаң жау қалмаққа қатаң жаза.
Ұжмақтың төрінен орын аларсындар,
Кешіретер намазың болса қаза!

Ақын тілінде ерекше реңк беру мақсатында дисфемизмдер де қолданылады. Елімізде болып жатқан қанды оқиға, заман дертін жырлаған жырау тілінің кей толғауларынан құлаққа өрескел естілетін, өз табиғатынан жағымсыз мағынаны білдіретін дисфемизмдер жырау шығармаларында жағымсыз

қалмақ хандары бейнесі мен «қалмақ» деген тайпа образын суреттеуде пайдаланылады. Мысалы, *Сұмырай* халдан Бошоқ дүниеден өтіп, Ұлдары орнын басар қалды жетіп, Туысы халдан Бошоқтың малғұн Сенге, Санады көрші елдерді ылғи кемге, Мұсылман баласына қатты өшігіп, Сыбан Рабтан *ит шықты* қанды жолды. Жалпы жағымсыз кейіпкер бейнесін жасау туралы белгілі тілші М. Серғалиев былай дейді: «Көркем әдебиет стилінде тұйықтық жоқ. Сол себепті жазушылар кейіпкер аузына жалпыхалықтық тілдің әдеби тіл аймағынан ауылы алшақ жатқан диалектизм, бейәдеби қарапайым тіл, жаргон тәрізді формаларына тән элементтерді мүмкіндігінше сала отырып, көркем бейне жасайды және кейіпкердің өзіне сай көркем бейнесін беруге көмегін тигізеді» [37, 15 б.]. Жырау халқына қырғидай тиген қалмақтарды *сұмырай қалмақ, кәпір қалмақ, сасық қалмақ, қанішер, жауыз* сияқты дисфемизмдер арқылы суреттейді. Мысалы: Шығыстан *кәпір* қалмақ бас салғанда; Байыған тонауменен *қалмақ сұмырай*; *Жауыздар* дәулеттенді, бақыт қонып; *Сұм* қалмақ әкелді ажал кәрі-жасқа; Жер құшты бірталайы *қанішердің*; *Сұм* қалмақ Үш қанын судай шашты; Замана күннен күнге *қағынып тұр*; Дін ордасын былғады *сасық қалмақ*; *кәпір, ит, сұмырай, қанішер, жауыз, қағынып, сасық, қатын, кемпір-шал, бай* секілді сөздер пайдаланылады. Эмоциялық реңкі жағымсыз бұл сөздер қайнаған қанның, ашынған жанның, адамның кеудесін қысқан ащы өксіктің дәлелі. Бұл сөздер экспрессивтік мән тудыруға, оқырман қауымның сезімін, сенімін оятуға түрткі болып отыр.

Жырау тілінде ұшырасатын дисфемизмдердің ендігі қатары, неке мен туыстық атауларға байланысты қалыптасқан дисфемизмдер. Солардың ішінде ең көбі әйел сөзіне байланысты пайда болған атаулар. Тіліміздегі бір ғана әйел сөзінің бірнеше дисфемизмдік тобын айтар болсақ: қаншық– қыз, әйел; шүйкебас – келін, келіншек, жас әйел; салпыетек – әйел, үй қызметіндегі әйел т.б. Ә.Болғанбаевтың «Қазақ тілінің синонимдер сөздігінде» осы сөзді төмендегідей синонимдерімен бірге

келтірген. Олар: әйел, қатын, зайып, жамағат [38, 50 б.]. Қожаберген жырау өз шығармасында әйел – қатын, кемпір дисфемизмдерімен берген. Қоғамдағы адамдардың өзара қарым-қатынасы кейбір келенсіз жағдайда әйелдерді кемсітіп қорлау, іске жаратпау ұғымын тудырған. Мұның негізі өте ерте кезде пайда болып, қазіргі заманымызға дейін жетіп отыр. Бұған дәлел, Қожабергеннің «Жаксылық пен жамандық жайындағы хикаят» шығармасындағы: *Қатынның ұрып-соғып басын жарды; Ол үйде отыр екен жалғыз қатын, шығарар тәуір әйел ердің атын; Еркек жок үйге ешкімді қондырман деп, Бастады катал сөзбен жағдаятын; Суықта қатын-қалаш, кемпір мен шал, Үйсіз қап айдалада дірдектеді. Сөздің әсерлігін күшейту мақсатында одан әрі: Қатынға ашуланды қатты кейіп, Қостағай алған байың ықтиярын, Құдая, бұл жауызға жаза бер т.б өлең жолдарындағы қатын-қалаш, кемпір-шал, байың, еркек дисфемизмдері дәлел.*

Неке мен отбасына байланысты қалыптасқан дисфемистік атаулардың бірі – еркек, бай, шал дисфемизмдері. Мысалы: *Шал* сөзі жасы келген қарияларға байланысты айтылады. Бұл сөздің жағымсыз мағынада өзіндік эмоциялық мәні мен бояуы бар. Олар туған халқымыздың ұлттық дүниетанымын, психологиясын өз бойына жинаған сөздер деп айтуға болады.

2.1.4 Тұрақты тіркестердің ұлттық-мәдени көрінісі

Жалпы, жыраулар поэзиясы көркемдік әсері жоғары, бейнелілік пен мәнерлілікке толы поэтикаға бай сөз кестесі болып табылады. Жырдың осындай табиғатын өруде сөз мәйегі – тұрақты тіркестердің орны ерекше [39,5 б.]. Бұл ерекшелік тұрақты тіркестерді тақырыптық топтарға жіктеп көрсеткенде анық танылады. Фразеологизмдерді тақырыптық топтарға жіктеу – тіл фактілерін халық тарихымен, оның әлеуметтік-қоғамдық болмысымен, рухани мәдениетімен бірлікте қарастыруға негіз болады. Осы ретпен тіл фактісі арқылы әр

кезеңнің белгісі саналатын көненің сырын ашуға мүмкіндік туады. Фразеологизмдердің жасалуына сан түрлі құбылыстар, ұғымдар түсініктер себеп болған. Солардың бастылары лингвистикада фразеологизмдерді тақырыптарға топтастыруда зерттеуші-ғалым Ә.Қайдар мен Р.Жайсақова мынадай жүйені ұсынады: «Фразеологиялық бірліктердің заттық-тақырыптық жүйеленуін түрлі негізге сүйене отырып жүргізуге болады: 1) Ұйытқы, темірқазық қызметіндегі сөздердің лексикалық мағыналарын ескере отырып; 2) Фразеологиялық бірліктердің жалпы мағынасын ескере отырып жүйелеу қажет» [40, 30 б.]. Ғалымдар ұсынған бұл негіз бойынша Қожаберген жырау тіліндегі фразеологизмдерді жалпы мағынасына қарай: қоғамдық-әлеуметтік факторға байланысты; түр-түске; діни наным-сенімге байланысты туған фразеологизмдер деп қарастырамыз. Ең алдымен, қоғамдық факторға қатысты фразеологизмдер жырау тілінің басты тақырыптық топтамасы. Себебі, жырау өмір сүрген кезең ел үшін, жер үшін қалмақтармен қырқысқан, жаугершілік заман еді. Сондықтан тарихтан әрі асып кете алмаймыз. Белгілі зерттеуші-ғалым Р.Сыздық: «Белгілі бір суреткер тілінде немесе жеке көркем шығармада қолданылған фразеологизмдердің мағыналық топтары сол акын-жырау жырлаған тақырыптарға сай болуы керек», - дейді [41, 306.]. Демек, жырау тіліндегі фразеологизмдерді де біріншіден, тарихи кезеңдерге қатысты және әскери атак пен қару жаракқа қатысты фразеологизмдер деп топтастырғанымыз жөн.

1) Тарихи кезеңге қатысты: *ақтабан шұбырынды, алқи көл сұлама, Күлтөбенің басында күнде жиын, құба қалмақ заман, алты Алаш, артқы топтан адаспау, құл көгенге көгендеу, қабырғасын күйрету, Асанқайғы, Жәнібек салып өткен сара жол, жау жағадан алғанда, бөрі етекпен, ит қалмақтың апиысын қуыру т.б*

2) Әскери атак пен қару-жаракқа қатысты: *ала балта, білтелі мылтық, түмен басы, дулығалы бас, жалаулы найза,*

қара мылтық, жүз басы, орда басы, алдаспан ауыр қылыш, қара топір қол, көбелі сауыт, көк найза, қыннан қылыш суыр т.б.

Екіншіден, діни-наным сенімге қатысты тұрақты тіркестердің қолданысы. Қазақ халқының ұлттық мәдени өмірінде діннің рөлі ерекше екені белгілі. Діни наным-сенімге байланысты фразеолгизмдер халық өміріндегі нақты бір діннің әсерін, діннің рухани өмірінде, дүниетанымында алатын орнын ашық көруге болады. Қожаберген жырау шығармаларындағы дінге қатысты фразеолгизмдер бойынан бүкіл түркі халықтары мәдениетіне енген ислам дінінің әсері күшті болғаны байқалады [40,46 б.]. Ислам діні – құдайға, Аллаға табынатын дін. Осыған орай жыраудың ойлау танымында «алла, құдай», «тәңірі» лексемалары жақсылық пен жамандықтың, өмір мен өлімінің, ақ пен қараның карама-қайшылығының аралық шекарасы іспетті түрде түрлі тіркестерде қолданылады.

Пешенеге құдайдың жазғаны – «жаратушы күдірет, ұлы мәртебелі»;

Алладан бұйрықты ажал келіп жетті – «актық демін таусылды»;

Құдай салды – «Алланың әмірінен аспау»;

Бақытқа қадір Алла жолды ашып (Алла бакытын ашу) – «құдай ісін оңғару, қолдау»;

Құдайға шүкір, жұртымда, медресе мен мешіт бар – «канағат тұту»;

Жаратқан ием жар болып, тілекті әркез бере гөр – «Алладан қолдау күту»;

Құдая, бағымды аш – «алладан жақсылық тілеу».

Халық танымындағы *әулие және пайғамбар* сөздері де діни наным бойынша адам тағдырына ықпал жасайтын қасиетті иелі жандар. Ауыспалы мағынасы – «қадірлі, таңдаулы, керемет», «алланың дінін, уағызын адамзатқа таратушы елші» [40,46 б.]. Қазақтардың әруаққа сиынуы, бұрын болған, тіпті әлі күнге дейін де бар. Қожабергеннің «Ата тек» дастанындағы:

Сиынды ол Құдайға да, әруакқа да,

Сапарда көрсетпе деп зор қапасты, - деген жолдардан *әруақ* киелі деп танылатын, «рух, күш, қуат» мағынасында қолданылады. Жорыққа аттанарда әруақтардан жолдарының ақ болуын тілеген. Оған жыраудың «Баба тіл» дастанында мынадай өлең жолдары куә:

Алаша ханға *табынып*,
Аруағына бас иген.
Қанішер Шыңғыс жұмсарып,
Кесегін онын үш сүйген [6,174 б.].

Қазақ халқы әсіресе ата рухына тіршілікте үлкен атак, абыройға ие болғандардың әруағына ерекше табынған [42, 100 б.]. Қазақ халқының шежіре тарихы бойынша арғы аталарының бірі – Алаша хан болған. Қасиет санап, сеніммен табынып, оған бас иген. «Елім-ай» жырында:

Бейітке дұға оқып шықтық түнеп,
Әруакқа көп сиынып тілек тілеп.
Есіркеп қашан Алла жеткереді

Женегін ата жауды күн туса екен, - деп бейіт басына түнеп, дұға оқу да Жаратқанға иланып, одан жақсылық тілеген қазақ халқының дәстүрін көреміз.

Бұл наным-сенімнің бәрі халықтың Алланың бар екендігіне, оған табынып, киын күндерде демеу боларына сенгендігінің арқасында пайда болған.

Үшіншіден, түр-түстердің қоғамда, ондағы әдет-ғұрыптарда, дәстүрлерде, белгілі бір ұлтта, этноста кейде жеке тұлғалардың түсінігінде өзіндік орны болады. Тіл - тілдегі түр-түске байланысты символдық мағыналар белгілі бір ұлттың қоғамдық саясатына, сана-сезімі мен түсінігіне, көзқарасына, мәдени мұраларына және тағы басқа атрибуттарына байланысты жалпылық қасиеттермен қатар жекелілігімен, «ұлттылығымен» ерекшеленеді. Қазақ тіліндегі түр мен түстің тілдегі көрінісін

зерттеген ғалымдар Ә.Қайдар, З.Ахтамбердиева: «Әркімнің өз талғамы, өзі ұнататын түрі мен түсі бар» дегенді айтады [42, 124 б.]. Қожаберген жыраудың талғамындағы ең жиі ұшырасатын түстердің бірі – «ақ» түс. Ақ ұғымының семантикалық шеңберін Қожаберген жырау шығармаларында «Ақтабан шұбырынды, Алқалық көл сұлама» өзге жаққа босқан, жаугершілікке ұшырап, жұтандықтан шұбырған ел туралы», Ақ орда «ханның, бектің, патшаның мекені», Ақ сүйек «хан, бек, төре тұқымы», Ақ бата «жақсы ниет» т.б. мысалдарымен көрсетуге болады [42, 187 б.]. Қазақта ақ түс – ең қасиетті, ардақты түс болып саналған. Жырау шығармаларында қолданылған ақ ұғымының коннотациялық мағыналары төмендегідей:

- адал, күнәсіз – *ақ көңіл, ақ жүрек, ақ пейіл*;
- ізгі тілек, жақсылық бақыт – *ақ тілек, ақ бата, ақ босаға*;
- асыл, таза, қоспасыз – *ақ алмас, ақ семсер, ақ түтек, ақ сауыт, ақ берен*;
- тозу, жұтылу, күйзелу – *ақсүйек қылу, ақтабан шұбырынды*;
- хан, бек, төре, тұқымы – *ақ сүйек, ақ орда, ақ үй*;
- адамға байланысты – *ақ дидар, ақ тамақ, ақша бет, ақ сазандай*;

- адамның жеке басына тән қасиеттері, ішкі жан дүниесін айқындайтын тіркестер: *ақ жүрек* «таза, адал көңіл», *ақ көңіл* «арамдығы жоқ», *ақ ниет* «адал, пәк ізгі тілекті» т.б. Р.Сыздық фразеологизмдер жайында «Белгілі бір образ беруде фразеологизмдер – поэтикалық экспрессияның ең бір ұтымды құралы» десе [43, 19 б.], Е.Жұбанов: «Көркем тіл стилистикасының тұрғысынан келгенде әр алуан тұрақты сөз тіркестерінің мейлінше орамды тілдік тәсілдер екендігі, оларды халықтың жоғары бағалайтыны мәлім. Оларды ауызекі сөйлегенде де, жазуда да үнемі қолданылады», - дейді [44, 151 б.].

Халық тілінің осы бір байлығын Қожаберген жыраудың өз қажетіне сай талғап қолдануы - автордың өзіндік стиль қалыптастыруы үшін маңызды.

Жыраудың ең құнды еңбегі саналатын «Елім-ай» дастаны мен «Женіс» толғауында қолданыс тапқан тұрақты тіркестер қаламгердің айтқысы келген ойына, яғни қоғамдағы болып жатқан жағдайды суреттеуіне мол септігін тигізеді. Екі ел арасындағы алауыздықты, халықтың шарасыз күйін әсерлі тіркестермен сипаттап, заман келбетін *«дұшпандар зар жылатты»*, *«құрды торды»*, *«бүлік салды»*, *«зәре ұшты»*, *«тер төкті»*, *«қызыл қанға боялды»* деген тіркестер көмегімен көз алдымызға әкеледі. Оған, «Елім-ай» жырынан алынған төмендегі өлең шумақтары дәлел бола алады:

Дұшпандар зар жылатты қанлыларды,
Жағалай Үш жүз жерін басып алып.
Халқыма аямастан *құрды торды*.
Ертістің батысына өтіп алды,
Оқ атып жиі-жиі *бүлік салды*;
Біздің сөз *қас дұшпанды* мензеу деп ұқ,
Бір емес *ата жауым* үшеу деп ұқ;
Керейге паналауға көшкен Ескер,
Топ болып жау оғынан *зәресі ұшты*,
Осы аталған жерлерді жаудан қорғап,
Тер төккен қазағымның батырлары
Жазықсыз шапқан талай елімізді,
Боялтқан қызыл қанға жерімізді [6,45 б.] .

Ғалым С.Сәтенова «Шығарма идеясының айқындалуы, тілінің көркемдігі, үйлесімділігі мен әуезділігі, шеберлігі онда қолданған фразеологиялық тіркестерге де байланысты. Олар әдеби туындыға образдылық, терең мән-мазмұн, тартымдылық, эмоционалды-экспрессивтік нәр береді», -дейді. Шынымен-ақ, жырау тіліндегі тұрақты тіркестерден оның тілге шеберлігін және шығарма желісін, идеясын тани аламыз десек қателеспейміз. Қожаберген жырау «Елім-ай» дастанында тұрақты тіркестерді көбіне инверсия немесе плеонастикалық

тәсіл (әдісі) арқылы жұмсауды өнімді құбылыс деп тапқан. Тіркес орнын ауыстырып қолдану, немесе арасына сыналап сөз қосу арқылы қолдану үйлесімді өлең ұйқасын бұзбау қажеттілегінен туындап отыр. Мысалы:

Тарылып қағынды ғой заманымыз,
Тозды ғой жаяу жүріп *табанымыз*;
Еш пенде *шерттеп* еді *маңдайымнан*...

немесе,

Шындандар қиындыққа жүнжімендер,
Сынбасын тіршілікте *ажарларың*,
Бұла боп басты ордада *өскен* едім,
Жасымнан халық *қамын жескен* едім
Қалған соң атамекен жау қолында,
Өртенді соны ойлап жұрт *өзегі*.

Белгілі бір ұғымды бір сөзбен де, екі сөзбен де, екі немесе одан да көп сөздердің жымдасып келіп, жанама мағынада айтылуы арқылы да білдіруге болады. Тұрақты тіркестерге тән ортақ қасиет бұлардың құрамындағы сөздер дараланбай, мағынаның тұтастығы мен бірлігіне бағынышты, әрі тәуелді болады да, бір сөздің орнына жүреді, бір сөйлем мүшесінің қызметін атқарады. Сонымен қатар, мұндай тіркестер құрамындағы компоненттердің белгілі бір сөз табына қатыстылығы да ескеріледі. Қазақ тілінде фразеологизмдерді сөз табына қатыстылығы жағынан: етістік мағыналы; сындық мағыналы; заттық мағыналы; үстеу мағыналы деп бөлеміз [45,19 б.]. Қожаберген жырау поэзиясындағы тұрақты тіркестердің сөз табына қатыстылығы жағынан, ең жиі ұшырасатыны – сындық пен етістік мағыналы фразеологизмдер. Мысалы:

Бірінші топқа: Бұл соғыс қазағыма қатты батты, *қара жер* боздақтарды жалмап жатты; Ұйтқысы еліміздің шайқалған соң, торына *ата жаудың* тұтылғанбыз; Ел тонағыш қалмақтың,

ниеті әбден қарайды; Бейіттерге де соқтықты, өлі аруақтан шошынбай; ел шапқанға көңілі тоқ, қанға тоймас жалмауыз; Бәрі де бір Алладан тілек етті, қалса деп аман болып шыбындай жан; Ол ерде бір Алланың сүйген құлы; Жөнкілді ел бет-бетіне есі шығып, бөрі тиген қойларша кетті ығып; Халқымнан дәулет құсы ұшып кетіп, жонғардың шаттарына қонған ба еді; Бытырап иіл боғындай тарап кетті, болса да біздің қазақ берекелі; Мұздады жылы жүрек күн-түн сайын, жау қалмақ елге қарап беттегелі; Қазақтың сөзі асыл сөз, ілтипатқа ілдірген; Қырды дұшпан қазақты, шынымен болып қас надан; Кір жуып, кіндік кескен жер, кетем бе, сені көре алмай; Қайғырып қан майданда жыр арнағам, керейде Қожаберген бабаң болам; Адамзат, жануар, құс жадырады, қоңыр жел жылылықпен сүйіп тұрмын, әйтеуір тірі аруақ боп қараңдаймын; Токсанның жетеуіне қарап; Шынында өткен дәурен түс секілді, жастық шақ бір жарамды іс секілді т.б

Екінші топқа: Атысар күшті мылтық болмаған соң, Соққы жеп кетті олардың жаман сұрқы; Қол астындағы татарға көмектеспей, Ресей қыр көрсетті тіпті жолсыз; Жүйрікпен желдей жүйткіп ескен едім, Сынаққа камал бұзып түскен едім; Майданда мылтық аз боп атысарға, жігерін құм етті ғой талай ердің; Дәу мылтықтан беті қайтып, Женілер күнде жеткен-ді; Аймағын Жетісудың түгел жайлап, Қол бастаған ерлерім, Алды - артын шолып еді; Орнатып елге тозағын, жолға құрып тұзағын; Көз тікті көрші елдердің мекеніне, иесіз манғұл жері аз болғандай; Ауыр боп қазақ үшін қанды майдан, үш жүздің маңдайынан бағы тайған; Әбілқайыр сұлтанға, алшынның көңілі толмады; Дедік біз қарғыс айтып, назаланып, келетін сұм қалмаққа кәрдін жоғы-ай; Жазықсыз қанын төгіп талай жанның, тұсында болған соғыс Шыңғыс ханның; Бармағын шайнап долданып, ер жігері құм болды; Көңілін бөлмей өзгеге; Ауып келген қазақтар, көз алартты көрші елге; Құл көгенге көгендеп, қабырғасын күйреткем; Жау қалмақ сол кезде де көп соғысып, жеңіліп үш жүзімнен тізе бүккен; Дәулетті боп көп

адам, азаматқа өң кірген; Ата аруағын шақырып, ұран салып, Шығай хан қартайса да ел қорғаған; *Төбе шашым тік тұрды* - халқымды көріп киналған [6, 65 б.]. Кезінде қыннан қылыш суарылған, *Апшысы* ит қалмақтың *қуарылған*; *Дұшпанға қолдан намыс бермеу үшін*, Таңдаулы тайшысымен қылыштастық; Жайсаң менен қасканың, *тасқа тиді маңдайы* – деген мысалдарда тұрақты тіркестердің құрамындағы сөздердің орын ауыстырып жұмсалғандығын байқаймыз.

Қожаберген жырау тұрақты сөз тіркестерді өз ойын, көзқарасы мен дүниетанымын, қоғамдағы жағдайды көркем түрде суреттеуде, шығармаға эмоционалды реңк беру мақсатында молынан пайдаланған.

2.1.5 Антоним және синоним қатарларының берілуі

Дауылпаз баба Қожаберген жырау өз шығармаларында іс-әрекетті, қасиетті, оқиғаны қарама-қарсы қою арқылы антонимдік қатынастардың әр түрлі жұптарын ұтымды қолданған. Алайда, антонимдердің әр сөз табына қатысы да бірдей емес, әртүрлі. Ол зат есім, сын есім, үстеу т.б. сөз таптарынан болуы мүмкін. Жырау шығармаларында дербес, әрі жиі жұмсалатын сөз таптары ретінде – зат есім мен сын есімнің орны ерекше.

Жыраудың өсиет-насихат мазмұнында жазылған жырларында зат есім сөз табынан болған антонимдерді жиі кездестіреміз. Жырау сол антонимдерді қолдана отырып, оқырман қауымға өзінің сыршылдығын, ойшылдығын, парасаттылығының биік деңгейде екенін аңғартады. Мәтінге жалқы-жалпы, деректі-дерексіз зат есімдері қарсы мән жасауға септігін тигізеді. Және қаламгер белгілі бір антонимдер арқылы адамды ақылды болуға, сабырлыққа, сыйластыққа тәрбиелейді. Мысалы, *Ашұға* мұрындық бол, *ақылға* орындық бол; *Дұшпанға* тастай қатты бол, *досыңа* балдай тәтті бол; *Отбасыңның*

ұйытқысы – *қайын атаң мен қайын енең*; Шығарар тәуір *әйел* ердің атын, *Еркек* жоқ үйге ешкімді қондырман дер; Жағдайына қарасан, *атаң менен анаңның*, сүйген құлы боласың Жаратушы Алланның. Сонымен бірге, қазақ халқының басына түскен қайғыны, олардың хал-ахуалын, заман бейнесін сипаттауда антонимдердің үлесі зор. Жырау:

Алпыс бірге келгенде,
Кездесті бізге бұл *бейнет*.
Күдерімізді үзбейік,

Туар алда күн *зейнет* [6,98 б.], - деген жолдардан-ақ бүгінгі күнде көрген қиындықтың, өз басына туған ауыртпашылық арқылы бүкіл қазақ халқына төнген қауіпті жеткізіп отыр. Дегенмен жырау күдерін үзбеді, сордан арылып, бағы жанар күн туарын сезді. Десе де, ойламаған жерден болған бұл апат қазағыма оңай тимеді. Жырау болып жатқан жағдайды мынадай мысалдармен дәлелдейді: Бұл істер түгел *шындық*, емес *жалған*, індеттен жұртын сақтау ерге арман; Жұрттын қаны қызды, тастамай жетектеді *ұл мен қызды*; Бірі-*кәрі*, бірі-*жас*; *Батыс*, *шығыс* көршілер мұсылманға өшікті; Кездестік бізге бұл *бейнет*, туар алда күн *зейнет*; Сақтап бізді *саламат*, денеме салма *жарақат*; Білерсіз *обатын да, сауабын да*, Жел есер жазғы күннің шуағында; Халқымның *соры* арылып, *бағы* жансын. Жау қалмақ оқ атса да оң мен солдан, майданда айнығам жоқ ерлік жолдан [6, 56 б.].

Жырау шығармаларында зат есімнен жасалған антонимдік жұптардың бәрі бір ғана өлең жолынан табылады, жұптары шашыранқы емес. Осы бір қырынан қараған жыраудың антонимдерді аса шеберлікпен қолданғанын көреміз. Бұл қасиет қаламгердің ойын анық, көркем, бейнелі қылып оқырманға жеткізуі үшін тиімді.

Антонимдік қолданыстардың сын есім мағынасында жасалу сипатын Қожаберген шығармалары негізінде былайша көрсетуге болады:

- адам бойындағы қасиетті айқындайтын антоним сөздер: (жақсы-жаман, адал-харам, батыр-қорқақ, қара ниет-ақпейіл, саналы-санасыз): *Жақсы* адамға мал бітсе Ағайынға қарасар, *Жаман* адамға мал бітсе Көрінгенмен жауласар; *Адал* адам би болса Бұрылмас сөзге арадан, *Харам* кісі би болса Аузы кетпес парадан Бастады қатал сөзбен жағдаятын; *Саналы* ерде сауыт бар, *санасызда* қауіп бар; *Қара ниет* жақынды Залым десе болады, *Ақ пейілді* үлкенді Ата десе болады; *Батыр* жарқырап жүреді, *Қорқақ* қалтырап жүреді;

- адамның әлеуметтік жағдайына қатысты айтылған антоним сөздер: (жарлы-жалқы, қарасүйек-ақсүйек, асыл-жасық, тірі-өлі). *Жарлы* мен *жалқы* сөзін көрмес мақұл; *Қара* сүйек, *ақ* сүйек деген сөзді қойындар; Асыл менен жасықты бағаласан білерсің, *Тірі* жүрген әлеумет, *Өлгеннің* кегін жақтасын; Пенденің *жастық* шағы базар екен, *қартайып күш-қайраты* кеміген соң.

Сын есімнен жасалған антоним сөздер қатары "Насихат өлеңдерінде" жиі қолданылған. Көбіне адам бойында кездесетін қасиеттерді жіпке тізгендей етіп жеткізеді. Ғалым Б.Шалабаев: «Антонимдер де көркем шығарма тілінде белгілі стильдік қызметте жұмсалады. Әдетте, тіл білімінде антонимдер деп мағынасы қарама-қарсы ұғымды білдіретін сөздерді атайды. Оларды орынды пайдалана білу өмірдегі құбылыстарды суреттеп, әсерлі жеткізер шеберлік қырын танытады» деген [46, 279 б.] екен. Антонимдер құбылыстарды салыстыра отырып, бір-бірімен қатар қойып шендестіруде, айтылатын ойды анық түсінуге айрықша қызмет етіп тұр.

Қаламгер шығармаларында антонимдер ұтымды жұмсалып, еркін қолданыс тапқан. Қарама-қарсылық сипатындағы өз сұрлеулерінің күллісі ой тереңдігіне жетелейді. Антонимдік өрнектердің астарына үңілсеңіз, кейіпкердің ішкі жан сезім толқыны дәуір тынысымен үндесіп жатқандығына куә

боласыз. Акын тіліне антонимдер мен қатар синонимдердің де қосатын үлесі мол. «Көңілдегі көрікті ойды» сол көркем қалпында айтып берудің бірден – бір қажет шарты – сол ойды ықшам, дәл, көркем, қарапайым етіп жеткізе алар сөз табу. Бұл бір жағынан, суреткердің сөз қолдана білу шеберлігіне байланысты. Ал суреткердің бұл қырынан танудың бір жолы – оның сөз қорын анықтау. Ол үшін ақынның синонимдер өлкесін бір барлап алу қажет. Мұның өзі ақынның тілді білу өресін де, суреткерлік қабілет өресін де танытар жәйт деп ұғамыз.

Суреткердің бір мағынаны немесе бір ұғымды айтылуы басқа - басқа болып келетін бірнеше сөзбен беруіне мүмкіндігі бар. Біздің ұлттық тілімізде, сөздік қорымызда жатқан осындай сөздер мол. Бұларды синоним сөздер немесе мәндес сөздер деп атайды. Мұның өзі байлық. Өйткені мейілінше таңда, мейілінше талға, сөйт те қалағаныңды қолдан. Біз тілге бірінші оралған сөзді пайдалана саламыз. Ал суреткердің мұндай салақтыққа, жүрдім-бардымға қакы жоқ. Демек, ол сөз өнерінің адамы, көркем сөздің өкілі. Бұл халық алдында үлкен жауапкершілікті талап етеді, өйткені, халық сөз өнерін жоғары бағалаған [47,10 б.].

Қожаберген жырау да айтам дегенін ойын жеткізіп, өткір, терең және тұжырымды да шебер айта алған адам. Қай шығармасын алып қарамасаң да синоним сөздер жиі ұшырасады. Қазақ тілінің қалыптасу тарихына терең тоқталған «Баба тіл» дастанында қазақ тілін түркі тілдерінің ішінде ең бай, дамыған тіл екендігіне көзімізді жеткізіп, өз тарапынан мәндес сөздер қатарының өте мол екендігін айтады. Сонымен қатар, мағынасына қарай жүйелеп, бір мәнде айтылатын сөздердің атын атап, қолдану аясын көрсетеді. Демек, бірнеше мағына беретін сөздердің көптігі және көптеген сөздердің бір мәнде келетіні, яғни синонимдік қатардың молдығы, жыраудың сөз саптауының ерекше қыры десек те болады. Ол сөздер қатары көбіне тарихи, әскери, тұрмыстық лексикаға қатысты қолданыс тапқан:

*Ұлыс, өлке, уалаят,
Аймақ, өңір, атырап.
Ел конысы үшін айтылып,
Кезекпен тұрар орын ап, - дейді.
Ғаскер, жасақ, қол деген,
Алмасып үш сөз тұрар-ак*

не болмаса,

*Ордабасы, тархан мен,
Сардар сөзі бір мәнделес,
Ауыстырып айтуға*

Басқа сөзбен дәл келмес, - деген жолдардан синоним сөздердің тілімізде қалыптасқан қалған орны бар және оның орнын мүлдем алмастыруға келмейді деген ойды байқаймыз.

*Күйенті мен иінағаш -
Екеуінің мәні бір,
Темір телпек, дулыға
Мәндес болып тағы тұр, - дейді.*

Әдетте, синонимдерді сөз қайталаудан қашқан уақытта қолданады. Соның өзінде синонимдер жеткізе алмай, бір өлеңде бір шумақта, кейбіреуі тіпті бір жолдың өзінде бір сөзді қайталап қолданып жататыны болады. Ал Қожаберген жеткізе алмай жатқан жоқ, қайта тасып-төгіліп, төпелеп қолданып жатыр. Мысалы:

*Тәңірім ашса бағымды,
Көк сүнгіні жұмсармын.
Баса асау бек, би, сұлтанды
Оп-оңай-ак тұсармын.*

Мұндағы «бек», «би», «сұлтан» дегендер лауазымға қатысты синонимдердің бір жол бойында қатар келтіріп қолдануы жыраудың тіл шеберлігін көрсетеді. Жыраудың

«Едіге биге айтқаны», «Жаксылық пен жамандық», «Білерсін», «Елім-ай» шығармаларында да мынадай синонимдер қатарын аңғардық: *алдаспан, қылыш, ақберен; ақсауыт, кіреуке; әлеумет, халық, отан, жұрт, ел, халық; қарт, қария, шал, ақсақал; қыз, әйел, бойжеткен, бәйбіше, қатын; низам, заң; шежіреші, жылнамашы; Құдай, Алла, Жаббар, Ғақ, Ақ; бақсы, балгер, емші; жаралы, келтар, науқас; қолы ашық, жомарт; қанын шашты, оққа ұшты, өліп қалды; бақ, береке, құт т.б.* «Елім-ай» жырында:

Зор апат Үш жүз ұлын тентіретті,
Жұртымның *бақ, береке, құты* кетті.
Жал-жая, қазы-қарта жеген казак,
Дариға-ай, шөп тамырын корек етті [6,25 б.].

Осындағы «бақ», «береке», «құт», дегендердің бәрі өлеңге қатысты айтылған мағынасы бір, мәндес сөздер – синонимдер. Осылар секілді Қожаберген жырауда «*Ләниден ұста Мамай кыршын кеткен, біз тумай он жыл бұрын дүниеден өткен*», «Үй иесінен *қария* құрмет көрді, *Шалдың* өзіне сары нарын сойып беріп, шығарды көкірегінен *қайғы-шерді*», «Қартайған мен байғұсты сөге көрме, лайықты көре алмасан *құрмет пен сый*», «Қазақтың көрдім талай *жарлы, байын*, көмейден ағылтуға жырым дайын», «Жандар, *бақсы* емен оған сенші, Мен шыққан Орта жүзден *балгер-емші*» тәрізді көптеген жеке жолдарда кездесетін синонимдер бір жағынан Қожаберген жыраудың сөздік қорының молдығын, оның айтайын деген ойын қысылмай, қымтырылмай, сөз жұтандығына ұшырамай, молынан қолданатынын танытса, екіншіден Қожаберген көп біледі екенмін деп басқа – көзге төнеп үйе бермейді, белгілі мақсатқа бағындырып қолданатынын танытады. Қожаберген жыраудың ол мақсаты, айтайын деген ойын біртіндеп биіктету, ол үшін сөзді қаланған кірпіштің қатарындай етіп біртіндеп көтеру, өрмелете, бірінен-бірі асыра жарыстыра, өршіте

жалғастыру. Сонда ой осылай өршіп, бірінен-бірі асып даму үстінде, кимыл үстінде көрінеді.

Сонымен, көркем шығармада синонимдерді, мәндес сөздерді қолдануда көп мән бар. Олар сөз төркінін, сөздің мән – мағынасын, күллі қырын танып, орнымен, қолданған жерде шығарманы ажарлап, әрлендіріп, көріктендіріп жібереді. Ал бір мағынаны білдіретін он сөз ойлап, оның өзіне ең қажеттісін, ең қонымды, үйлесімдісін танып, таңдап алып пайдалану – нағыз жырау шеберлігін танытады. Жырау тілінде көрініс тапқан антропонимдер, топонимдер, тұрмыстық лексика, кірме сөздер қатары, дисфемизм, тұрақты сөз тіркестері, антоним, синоним сөздердің барлығы қазақ лексика қорының ең сәтті, ұтымды тұстары десек қателеспейміз. Себебі, талданған тілдік бірліктер Қожаберген жырау шығармаларының көркін ашып, шырайын келтіріп, өзіндік қолтаңба қалдыруда ерекше.

2.2 Жырау шығармаларының грамматикалық құрылымы

Қожаберген жырау лексика-семантикалық құралдар сияқты, грамматикалық құралдарды да шебер қолданған. Әсіресе, қаратпа, қос сөздер жиі кездеседі. Жалпы, қаратпа сөздерді құрылысына қарай дара және күрделі деп бөліп қарастыратын болсақ, Қожаберген жырау соның ішінде дара түрін шығармаларына арқау еткен. Жырау тілінде қаратпа сөздер жасалу жолына қарай әртүрлі болып келеді: туыстық атаулар, кәсіп дәрежесі: *патша, би, ағзам, жаббар, жаратқан, құдай* сөздері арқылы; *жан* сөзі арқылы: *еркелету, мадақтау, сыйлау* мәнде т. б.

Ақын тілінде *туыстық мәнде, жаратқан, құдай, би мен бек* сөздері арқылы жасалған қаратпалар:

Жаудан жұртын жұрме екен қорғап аман,
Қуатым, қуанышым, *інім Асқан?*

Ей, *қызым*, айтқаныма құлағың сал,
Жаксыдан шыққан лебіз шекер мен бал.

Діни, бағыныштық мәнде:

Еліме кайтар шақта жау коршады,
Жаратқан, осыншама не қып едім?
Көрсеттің көпке қысым қатты, *Құдай*,
Сусыз, шөпсіз ашықтырдың қатты, *Құдай!*

Кешіргей қатем болса, *Жаббар Құдай*,
Айтайын бұрынғыдан бір хикаят
Би мен бек, жұртты ұйыстыр, карап тұрма,
Артыңа алаңдама, мойын бұрма [6,115 б.].

Жалқы есімдердің ішінде өзінің сүйген жары Айша мен інісі Дәстен есімдерін көрсетеді.

Айша, көп жылап тоздырма, жанарыңды,
Тауыспа бүйтіп менің амалымды.
Аркаға ғаскер бастап барып еді,
Жүр ме екен, аман-есен, *Дәстем жаным?* [6, 129 б.].

Сонымен қатар көптік жалғауының *-лар,-дар,-тар* және тәуелдік жалғауының I жағында меншіктілік мәнінде қаратпаларды қолданған. Мысалы:

Есен бе, *мырзаларым*, іші жалын,
Жастардың басын қосып, елді қорға,
Өзімде қалсын десең дүние малың
Ассалаумағалейкүм, *сарбаздарым*
Тұрмыстың көрдің, міне, ауырларын,
Сау болғай, қайда жүрсен, *бауырларым* [6, 111 б.].

Болып тұр халқым үшін ауыр кезен,
Найзаңды, *боздақтарым*, жауға кезен

Асынған құтты болсын жарактарын,
Сөзіме құлағын сал, қарактарым
Балаларым, жауды жеңіп күйретіп,
Тұғырына қазақ қайта қона алар [6, 115 б.].

Даралау мәнінде тәуелдік жалғауының I жағының *-ым* жуан түрін қолдану арқылы жасаған:

Уа, *халқым*, ойланардай іс кылайын,
Үніліп өткен кезге көз салайын.
Жорықта жолың болсын, *азаматым*,
Жоғалтпа жер бетінен қазақ атын.

Қазағым, ақ ниетті қайран елім,
Бекініп белді бекем байлап едің.
Уа, *жұртым*, сол бір жақсы күйің қайда,
Жаз болды тіккен, кәне, үйің қайда.

Жалпылау мәнде халайық, әлеумет, жамиғат сөздерін қолданған:

Халайық, уақытымен басын қосып,
Той-думан болып тұрар жиын қайда?
Көз жетпейді, *әлеумет*,
Шынын айтсақ ескіге. [6, 176 б.].

Миды оят, *жамиғат*,
Айырып алтын, жезінді.

Жоғарыдағы мысалдардан көріп отырғанымыздай, жырау тілінде қаратпалар белгілі бір мақсатта, ел камын ойлаған, нағыз жанашыр азаматтың ниетінен шынайы, ықыласынан, туған жерге деген отансүйгіштік сезімінен туындаған тілек ретінде бейнеленген. Сарбаздарына, боздақтарына, қасиетті қазақ

халқына жанашырлықпен карап, баска түскен қиындықты бірге жеңуге шақырады, ұран салғандай болады.

Жырау тілінде қос сөздердің қолданылуы да көңіл аудартады. Қос сөздердің қайталама түрлері де, қосарлама түрлері де, қосарламаның алуан түрлі мағыналарын білдіретін түрлері де, өте жиі кездесіп отырады. Қазақ тілі - грамматикалық ережелері орныққан, қалыптасқан тіл болғанымен жекелеген сөз өнерінің шеберлері оларға өз тараптарынан өзгерістер енгізіп отыратыны сөзсіз. Қожаберген жырау шығармаларында кездесетін қазіргі нормадан өзгеше қолданылған қос сөздерге бірді-екілі мысал келтіре кетелік. *Хал-хадари*. Біз дағы хал-хадари мылтық соқтық, Жоңғарда кеткен көптің кегін жоқтап. *Хал-хадари* сөзі тілімізде бар сөз. Сөздің сөздіктегі берілуі *хал-қадерініе* - шама - шарқы келгенінше, мүмкіндігі болғанынша [5, 885 б.]. *Қолма-қолды*. Ор қазып, Есіл көлде жолын бөгеп Соғысып қолма-қолды қалмақты ұттық. Сөздікте *қолма-қол* -бірден, дереу, іле-шала. *Бірме-бірде*. Біздің жақ бірме-бірде басым түсті, Қылыш пен найза ұрыста асып түсті. Сөздің сөздікте берілуі *бірме-бір* - жекпе-жек, бетпе-бет. Ол сөздер автордың өзіндік ойын сипаттап, бейнелеуге, сөз қолданудағы өзіндік шеберлігін танытуға зор септігін тигізеді. 150-ге жақын қос сөздің ішінде 100-ге жуығы тек «Елім-ай» дастанында, ал қалған 50-і өзге өлең-жырларында кездеседі. Олардың жасалу жолдары түрліше болып келеді. Яғни, ішінара қосымшасыз бір түбірдің қайталануынан және түбірдің бір сыңары дыбыстық өзгеріске ұшырауынан жасалады. Туындыда ешбір мағыналық байланысы, бір-біріне қатысы жоқ сөздер бір-бірімен қосылып, қосарланбаған. Міне, бұл жырау шығармаларында қос сөздердің жасалуында қатты сақталған заңдылық. Осыған байланысты қос сөздердің сыңарлары көбіне мағыналас, синоним, антоним сөздерден болған. Жасалу тәсілі жағынан алғанда, қос сөздер жалаң және күрделі түрлерге бөлінеді. Профессор А.Ысқақов осы жалаң қос сөздердің негізгі екі түріне: қайталама қос сөздер, қосарлама қос сөздер деген атау

береді [48, 107 б.]. Қожаберген жырау өзінің туындыларында қайталама қос сөздер мен қосарлама қос сөздердің барлық түрлерін өте шеберлікпен қолданған. Қайталама қос сөздер бір сөздің я қосымшасыз, я қосымшалы түрінің екі рет қайталануы арқылы, я сол сөздің не бір я бірнеше дыбысының немесе бір буынының өзгеріп қайталануы арқылы жасалады. Қайталама қос сөздер компоненттерінің ерекшеліктеріне сәйкес, қалыптасқан дыбыстық және морфологиялық формаларының өзгешеліктеріне қарай, бес түрлі болады.

1) Қосымшасыз түбірдің қайталауынан құралатын қос сөздер.

2) Қосымшалы түбірдің қайталауынан құралатын қос сөздер.

3) Түбірдің бір дыбысы өзгертіліп құралатын қос сөздер.

4) Түбірі ықшамдалып құралатын қос сөздер.

5) Қосымшалар жалғанбай-ақ, бір түбірдің екі рет қайталануы арқылы жасалатын қос сөздер.

Ендеше осы мағыналарға сай ақын тілінде кездесетін қос сөздерден мысал келтіретін болсақ: 1) Қайталама қос сөздер: *түрлі-түрлі, атуан-атуан, жұта-жұта, дүркін-дүркін, қадау-қадау т.б.*

Қосымшасыз бір түбірдің қайталануы ұшырасады: *жиі-жиі, басқа-басқа, қай-қай, қос-қос, күрп-күрп, бір-бір, топ-топ.*

Бір сынары ықшамдалып жасалған: *Тып-тыныш, жап-жақын, оп-оңай.*

Қосымшалы бір түбірдің қайталануы кездеседі: *жекпе-жек, бетпе –бет, өзінен-өзі, үсті-үстіне, қолма-қол, бостан-босқа.*

Қосарлама қос сөздер: сынарлары синонимдес болып келген қос сөздер: *ел-жұрт, бақ-береке, балгер-емші, той-дұман, сауық-сайран, жиын-той, ою-өрнек, дос-жаран, қару-жарақ, сақал-мұрт, тіл-аузым, ұлан-байтақ, намыс-арың, ата-баба, жора-жолдас, қажып-талмай, өсіп-өңсін, тату-тәтті, ойын-тойға, қайғы-дерт, қайғы- шер, есен-аман, асыл-дүр, ас-*

тамаққа, іші-бауырым, етек-жеңі, болат-құрыш, гүл-бақша, құзғын-қарға, тайлақ-тайы, әдіс-айла, туып-өскен, күндіз-түні, айғай-шұға, аяқ-қол, ән-күй, қас-надан, күйіп-пісті, дүние-боқты, жал – жая, қазы-қарта, тау-тас, қазақ -қалмақ, жылықы-түйе, үш-төрт, қиын-қыстау, ақын-жыраулар, аш-жалаңаш, мәні-жай, жол-жөнекей, некен-саяқ.

Сыңары антонимдес болып келген косарлама кос сөздер жиі жұмсалған: *ата-ана, қайырымды-қайырымсыз, аға-іні, алды-артымды, үлкен-кіші, қыз-бозбала, кәрі-жас, шал-кемпір, ұл-қыз, үлкен-кіші, күн-түн, қыстау-жайлау, ақыл-айла, төре-төлеңгіт, оңды-солды, ерсілі-қарсылы.*

Жырау шығармаларында кездесетін тағы бір ерекшелік, кос сөздердің етістік қызметінде қолданылуы болып табылады.

...Бағаласаң шынымен

Баба тілін - *асыл-дүр.*

Аттары сарбаздардың тұрды жарап,

Ұсталар соғып жатыр *қару-жарақ...*

Лақтырып жауға қол оқ ерлер жылдам,

Турадық дұшпанды ұстап *сай-жылғадан.*

Аяуды еш білмейді,

Сезімі жоқ *қас-надан.*

Елдердің Бұхар жақта болмай жайы,

Тышқақтап көп кырылды *құлын-тайы.*

Жырау тілінде кос сөздердің мөлшерінің көп болуы соншалық, бір ғана өлең шумағының бойында бірнеше жұптарды кездестіруге болады. Мысалы:

Әлеумет, бақ орнатсын Наурыз айы

Оңды боп *ел-жұртымның хал-жағдайы*

Жиналған *қыз-бозбала ойын-тойға* [6, 227 б.].

Япырым-ау, қалай болды мына заман,
Айырылды ел ұл-қызы мен дүние-малдан...
Өлімін төрт батырдың көргенімде,
Өртеніп іші-бауырым күйіп - пісті [6, 118 б.].

Әр жерде қалды көмілмей,
Бала-шаға, кемпір-шал
Көзінен ел-жұртымның бал-бұл ұшты,
Күндері той-думанды, мерекелі.

Қос сөздерді барынша мол, төгілтіп қолдану жырау шығармаларына ерекше стильдік ренк береді, айтпак болған ойын жеткізуге септігін тигізеді.

Қожаберген жырау қолданған сөздердің бір ерекшелігі – сан түрлі мағыналық бояу граммасына ие болып тұратындығы. Біз жыраудың өлең тақырыптарының жартысынан көбі ерлік, батырлық жайында екенін білеміз. Ендеше елін, жерін құрметтеген, сүйген нағыз ер азаматтар алдында бас иген жырау Қожаберген. Сондықтан да болар ол ер азаматқа үлкен үміт артып, елінің қорғанышы боларына сенеді. Қожаберген жырау шығармаларында ер азаматтың бейнесін былай сипаттайды: *ер азаматты басы үшін сыйла, ер азаматтың жүрген жері мереке, ер азамат - елдің айнасы, ер айтса, елдің айтқаны, ер - елінде қадірлі жан, ердің бұзылғаны, зор бәйтеректің құлағаны*. Мысалы:

Саналы ерде сауыт бар,
Санасызда қауіп бар
Батыр жарқырап жүреді...
Жігітке жар қымбат,
Намыс пен ар қымбат.

Ел басына күн туса,
Ерлер атқа ер салар.

Ер азаматтың елдің де, жердің де, жарының да аялаған арманы, пана болар қорғанышы екеніндігіне көзімізді жеткізеді.

Философия ғылымында қарама-қайшылық болмай, даму болмайды деген қағида тұрақты. Қарама-қайшылықтардың күресі салдарынан қоғамда, қоршаған ортада мәңгілік даму үдерісі жүріп жатады. «Жаксы» мен «жаман» қарама - қайшылықтың белгісі, оны жыраулар өз мұраларында өзекті тақырыптардың біріне айналдырып қоғам, заман туралы ой толғайды. Жырау толғауларының өзегіне «жаманды» таңдауы елінің рухани жетілуіне бағытталған ізгі ойдан туындағандығы белгілі. Қобылан Бөрібайұлы өзінің «Не жаман?» атты өлеңінде:

Бәрінен де жоқ жаман,
Қазулы жатқан көр жаман
Сергелденге түссе мал жаман,
Ығыр болса ел жаман,
Төресі теріс би жаман,
Алты канат, ақ орда,
Иесіз қалса сол жаман [6, 218 б.]- деп тоғайды.

Қожаберген шығармаларында «жаман» деген - *нұры тайған көз, бірлігі кеткен ел, айдын шалқар көл, пайдасыз батыр болса, Қойлыбай жырауда жоқтық, қазулы көр, сергелдеңге түскен мал, төресі теріс би, иесіз қалған ақ орда.* Алайда, екі жырау да еліне пайдасыз би, төрелерді даттайды, шалқыған көлі мен қасиетті қара шаңырағы шайқалмаса екен деп тілейді.

Қожаберген жырау тілінде оның өлеңдеріндегі әрбір жеке сөздің мағынасы келесі жеке сөзбен тіркескенде ғана ашыла түседі, жана тіркестер жасалады. Акын өлеңдеріндегі негізгі ойды білдіретін сөздер өзара мағыналық байланысқа түсе келе, тұтас өлең мәтінінің ішіндегі тұтас образдың Б.Г. Бобылевтің тілімен айтқанда «микрообраздарын» жасайды [49,11 б.].

Жырау «Насихат» өленінде:

«Аға» деген кісіні «жаным» десе болады
Қатар өскен ұл қызды – «сәнім» десе болады
Көктемдегі төл даусын – «әнім» десе болады
Жаксы ұл тапқан аруды – «ханым» десе болады

Сусап ішкен сусынды – «балым» десе болады
Ақылы дария ерлерді – «ғалым» десе болады
Қара ниет жақынды – «залым» десе болады
Акпейілді үлкенді – «ата» десе болады

Адал көңіл әйелді – «ана» десе болады
Әйелі жоқ үйлерді – «дала» десе болады.

Қожаберген жырау тілінде қолданған лексикалық бірліктер өзара үйлесіп, үндесе келе, ақыл-нақыл сөздерін, насихат-өсиеттерін ұтымды етіп жеткізуге үлес қосады. Кез келген көркем шығарманың стилі тек оның лексикалық, синтаксистік, морфологиялық құрылымдарынан ғана көрінбейді. Қожаберген жырау «Елім-ай» дастанында тек сырттан бақылаушы, не болған оқиғаны баяндаушы ғана емес, сол оқиғаға тікелей қатысып өзі отырады. Яғни,

Ассалаумағалейкүм, халқымызға,
Кейістік көріп тұрған жалпыңызға.
Ассалаумағалейкүм, сардарларым,
Жұрт үшін ерлік еткен дегдарларым, - деген
жолдардан-ақ шығарманың баяндаушысы автордың өзі екендігін аңғарамыз. Автордың оқиғаға араласып, баға беріп отыруы лексикалық бірліктердің экспрессивтік-эмоционалдық қолданыстарын арттыра түсері анық. Жырау ел басына түскен ауыр оқиғаны өз көзімен көріп, өзі бірге араласты. Ағасы Қарабас ердің тәрбиесінде болып, түрлі өнерге үйренеді. Келер

ұрпақ біліп жүрсін деген ниетпен дастанда өз өмірінен сыр шертеді:

Азырақ бұрынғыны еске алып,
Сөйлейін әр жылдарға назар салып.
Мән-жайды өленімнен ұғын жастар,
Жүрмендер сезбедік деп қапы қалып.

Көрші елге батырлықпен данкым жеткен,
Сібірдің батыс жағын мекен еткем.
Керейде Толыбай сыншы кіші ұл едім,
Жырларым қазақ жұртын елжіреткен.

Орта жүз Арғындағы асыл тектен,
Анамның шыққан заты Сүйіндіктен.
Жиырма ұлдың Көкжал туған ең кішісі ем,
Тұңғыш қыз Айдаболдың Ақбілектен.

Бұла боп басты ордада өскен едім,
Жасымнан халық камын жескен едім.
Самарқанд медресесін тәмам еттім,
Болар деп қиын жағдай ескермедім.

Алдағы болар істі кім біледі,
Бас құрау мәселесін шешкен едім.
Сұлу ап Кіші жүзден Айша сынды,
Тіршілік жағдайына көшкен едім.

Майданда алдаспанға ерік беріп,
Дұшпанның көбін-азын тексермедім.
Сауыт киіп, ту ұстап, тұлпар мініп,
Жорыққа сан аттандым, сескенбедім.

Жүйрікпен желдей жүйткіп ескен едім,
Сынаққа қамал бұзып түскен едім.

Көп шығып қан майданда жекпе-жекке,
Найзалап жау өкпесін тескен едім.

Жырау өлендерінде морфологиялық тұлғалану түрлі сипатта келеді. Ол өлең тармақтарын есімшенің *-ар,-ер,-ған,-лен,-қан,-кен* жұрнақтары, көсемшенің *-ып,-іп,-п* жұрнақтарымен және *еді* көмекші етістігімен аяқтап отырады. Жырау шығармаларында есімшенің *- ар* жұрнағы арқылы жасалған етістіктер жиі кездеседі. Соның ішінде, ерекше бір туындысы – «Ақсауыт» өлені. Жырау *бол + ар* тұлғасын «Ақсауыт» өленінің басынан аяғына дейін колданады. Айталық, үнемі бір типті сөйлем құру, олардың баяндауыш формаларының үнемі бір үлгіде болуы сөйлеу тіліне (тіпті прозалық әдеби тілге де) тән құбылыс емес, ал поэтикалық тіл үшін бұл калыпты норма.

Ақсауыт деген сол болар –
Атқанда оқ өтпесе.
Тұлпар деген сол болар –
Артыннан қуған жетпесе
Адал дос деген сол болар –
Білдірмей жоқты ептесе,
Қайырымсыз жаман сол болар –
Ақыл ғып айтқан сөзінді
Ұғынбай босқа кектесе... деп әрі кете береді [20,24 б.].

Морфологиялық тұлғалардың ішінде ерекше стильдік мән беретін етістіктің 3 түрін көрсетуге болады. Олар көсемшенің *-ып,-іп,-п*, есімшенің *-ған,-ген,-қан,-кен* жұрнақтары мен етістіктің өткен шақ формасында жасалған сөздер. Текстандарында кездесетін 350 етістіктің 100-і көсемшенің *-ып,-іп,-п*, 100-і *-ған,-ген,-қан,-кен*, 50-і өткен шақ формасында қолданылған.

Жеңіліс тапқан қалмақтардың бейнесін сипаттауда көсемше жұрнағын шебер пайдаланған:

Жылаған орнынан бәрі тұрып,
Өтінген батырлардан құлдык ұрып.

Кейбірі көп тұруға жарай алмай,
Жығылған сол арада әлі құрып.

Жөңкілді ел бет-бетіне есі шығып,
Бөрі тиген қойларша кетті ығып,
Жұрт басын құрай алмай ақсақалдар,
Қоркак коян секілді қалды бұғып [б, 167 б.].

Жаугершілік заманға қатысты туындаған оқиғаны суреттеуде:

...Тамызда жау жасағы Сырға жетіп,
Бостырды көп ауылды зар еңіретіп.

Жан-жақтан дұшпан қолы қоршаған соң,
Халайық қатты састы дегбірі кетіп.

Шыңғыс пен Аягөзді қалмақ алып,
Қазақтар жерін тастап абдырапты
Өкшелеп артымыздан бізді қуып,
Жетуге қалмақ қолы қалды жуық.

Жауға дәлдеп шірене садақ тарттық
Қалдық деп бір күн өліп, бір күн туып.

Есімшенің - ған, - ген, - қан, - кен жұрнақтары арқылы жасалған етістіктер шығарма тілінде кейіпкердің, баяндаушының өз бейнесін, жай-күйін, әрекетін, халықтың хал-ахуалын танытуға себеп болады. Мысалы, кейіпкердің іс-әрекетін сипаттауда:

Шығай хан алдағы істі көре білген,
Жармақтың зорлығына көңіл бөлген.
Сібірді кәпірлерден қорғау үшін,
Татар ханы Көшімге көмек берген [10,11 б.].
Белгілі бір көріністі сипаттауда:

Жігіттері көңілденіп жалаң қаққан,
Құрады той-думанда алтыбақан.
Тербеліп әткеншекте қыз-бозбала,
Сырласып бір-біріне мұнын шаққан [10, 28 б.].

Бас қаһарманға қарама-қарсы күштің кимылын, іс-әрекетін беріп суреттеуде:

Жоңғарға кей төрелер елді сатқан,
Көсемі жоқ қазақтың басы қатқан.
Жұртымды ойрандады тыныш жатқан,
Жасанып жарактанған қанқұйлы жау, - деген бір
шумақ грамматикалық жағынан тиянақты құрылып, белгілі бір
нақты ойдың әрі құбылыстың динамикасын білдіріп тұр.

Жырау көбіне жорықтар мен ұрыстарға өзі араласып
отырғандықтан дастандары көбіне бірінші жактан баяндалады.
Мысалы:

Кек қайтар дұшпаныңнан, ұландарым,
Аянбай соғысыңдар, сұңқарларым
Бастасын тозған елді көсемдерім,
Ақылшы болсын сөзге шешендерім.

Ел мұнын әнге қостым, күйге қостым,
Алдына тарту етіп, жырды тостым.
Насихат халайыққа тағы да айттым,
Жігері артса екен деп көңілі бостың [10,116 б.].

«Елім-ай» жырында *едім* етістігі қысқарған *ед*, *ем* күйінде, және

оны казак халкынын азапты жылдарына дейінгі өмірін бейнелеуде, сондай-ақ, өз бейнесін оқырманнадарына танытуда колданады.

Біздің казак жұрты да,
Алты Алаштын біреуі *ед*.
Ерте кезден жауынгер,
Мұсылманның тіреуі *ед*,
Толыбай сыншы баласы
Қожаберген жырау *ем*,
Сыйлаған елдің данасы
Қамалға шапқан шаһбаз *ем* [10,144 б.].

2.3 Қожаберген жырау шығармаларындағы құбылту түрлері

2.3.1 Эпитет пен метафораның колданылу ерекшелігі

Қожаберген поэтикасының мәнін терең түсіну үшін оның шығармаларындағы жанрлық-мазмұндық жүйесімен байланысты қаралатын тілдік-эстетикалық қырлары шешуші рөл атқарады. Өз ойын тыңдаушыға әсерлі етіп жеткізудің сан түрлі әдістері мен тәсілдерін биік өлшеммен саралай білген. Сөздерді құбылтып пайдалануда тосын тенеулер, ерекше эпитеттер, келісімді қайталаулар, мінсіз метафоралар өзіндік өрнек жасауға қызмет етеді.

Қожаберген жырау шығармалары қанық та айқын бояуымен, сан құбылған сөз сикырымен ерекшеленіп тұрады. Жырау поэзиясын оқыған әр оқырман ондағы тақырыптардың үндестігін, ой орамдарының ұқсастығын аңғарады. Ақ нөсердей төгілген жыр жолдарында өнерпаздың өзіндік жүріп өткен жолы, өмір сүрген жылдары, таным дүниесі нақтыланып, даралық сипатқа ие болып тұрады.

Көркемдегіш құралдардың ішінде ең айшықтысы, ең ұтымды, өткір пайдалануға болатыны – эпитет. Эпитет арқылы

жырау заман келбетін танытқысы келді, сөздің әсерін арттырып, оқырмандарының жүрегіне жол салады. Шындықты бұрмаламай жеткізеді. Жан алар әзірейілдей боп келген қалмақтардың қазақ тарихында адам айтқысыз заман орнатып, бейбіт өмірдің қанға боялған кейіпін шебер суреттейді.

Боламын *қырғын соғыс* болжап кетті,
Көбейіп әр аймақта *жойқын ұрыс*,
Жарқылдап басты кесіп *алмас қылыш*,

Басталып қырғын соғыс қиын болды, - деген өлең жолдарынан қалмақ пен қазақ арасындағы адуынды соғыстың басталып жатқанын *қырғын соғыс*, *жойқын ұрыс*, жарқылдап басты кесіп алардай болып көрінген *алмас қылыш* сияқты сөздермен өткір сипаттайды. Сонымен бірге: *қанды ұрыс*, *дұшпан заман*, *мыстан заман*, *қайғы заман*, *құйын заман*, *долы заман...* секілді эпитеттерді тізбектеп, бір өлең жолдарына сыйдыра төгілті. Заманды *мыстан*, *қайғы*, *құйын*, *долы* секілді жағымсыз құбылтулармен көрсетті.

Шынымен, ақын өзінің асқақ арманын, сезімін эпитетсіз жеткізе алмас еді. Сол өрнекпен қазақ жұртының жай-күйін, болып жатқан оқиғалар сипатын көз алдымызға елестетіп, сипаттау барысында шебер қолданды.

Ит қалмақ оқ боратып, салды ылаң,
Жасанып жарақтанған қанқұйлы жау.

Дін ордасын былғады сасық қалмақ,

Қазақтан сасық жоңғар озған заман, - деп қастарына деген ашу, кегін *қанқұйлы*, *ит*, *сасық* деген сөздер арқылы жеткізеді. Қалмаққа деген жеккөрінішін *ит*, *сұм*, *кәпір*, *залым*, *озбыр* деген эпитеттермен беріп сипаттайды. *Соғыс*, *заман* сөздерінің эпитеттері жыраудың ерекше бір күйінішін, ішкі сезімін көрсетуде орасан зор көмегін тигізеді.

Өмір бар жерде өлім бар дегендей, сөзі бал, тілі тәтті жырау жастықты көрген түстей өте шыққан алдамшы екеніне

көзі жетіп, қартайған шағында жастықты *есіл*, өзін *кәрі тарлан*, *ақ бас бұра*, ажалы жеткен күні *қара жердің* қойнына кіретінім анық деп толғайды.

Жыл салып әрқайсының арасына,
Қара жер құшағына алып кетті.
Өттің бе *есіл жастық* көрген түстей,
Төрінде *кәрі тарлан* жатты дерсін.
Өткенді ертегі-жыр, қазына ғып,
Кәрілік аяқ-қол мен көзден алды.
Мен болдым зорға жүрер *ақбас бұра* [6, 222 б.].

Жоғарыдағы әр мысал заманына қарай өзгерген адамның болмысын танытып тұрғанын байқау қиын емес. Әрине, бүгінгі күн көзімен қарағанда сан қайталанып, үйреншікті тіркес түрінде қабылданатын бұл сөздер Қожаберген дәуірі биігінен көз салсақ, әдейі іздеп табылған жаңа сурет, жаңа бейне екені бірден көзге шалынады. Әр эпитет өзі тұрған жерге не ерекше түр, не өзгеше сыр үстейтіндей. З.Қабдолов: «Эпитет заттын, құбылыстың айрықша сипатын, сапасын анықтайтын суретті сөз» [50, 378 б.], З.Ахметов оны сипаттау сөз деген [51, 45 б.]. Қалай аталса да эпитеттің сөз айшығы екендігі, адамның сан алуан өмір құбылыстарының ерекше белгі, сипатын, сапасын айқындау, олардың нақты да затты оқырманның көз алдына көркем елестету мақсатында қолданылатын көріктеу құралы екендігі даусыз.

Эпитет жалпы көркем туындыларда сөздің мағыналылығын, әсерлілігін, суреттілігін күшейтуге қызмет етеді. Сондықтан да әрбір суреткер эпитетті шығарманың көркемдік шырайын арттырудың тиімді құрал-тәсілінің бірі деп есептейді

Ғалым К. Жұмалиев «Қазақ әдебиеті мен тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі» атты еңбегінде эпитеттің бірнеше түрін көрсетеді:

- 1) Сын есім арқылы жасалған эпитет;

2) Көсемше және өткен шактын есімше арқылы жасалған эпитет;

3) Тұрақты эпитет.

Қожаберген жырау шығармаларында аталған түрлердің алғашқысы мен соңғысы жиі кездеседі [52, 45 б.]. Мысалы жыраудың «Едіге биге айтқаны» өлеңінде сын есім арқылы жасалған «асыл сөз», «ақ ниет», «сұм ажал», әсіресе ерлік пен батырлықты танытатын «желекті найза», «жебелі садақ» тіркестері ерекше мәнге ие:

Адам атадан бері қарай өлі мирас,
Сұм ажал тегіс жетер кәрі - жасқа.
Өзің айтсаң, аз сөйле, көп ұғып ал,
Желекті найза қолға алған,
Жебелі садақ қолға алған...
Асыл сөз қасиетінді кетпес ұрлап.
Қазағым, *ақ ниетті* қайран елім...

Тұрақты эпитет:

Көңілім жер аралап болмады тоқ,
Бұрынғы *ақ үйлі* ауыл орнында жоқ,
Даланың ерке ұланы,
Бабамыз қазақ атанған.
Ақ патша дәуірінде сардар болып,
Ту ұстап, тұлпар мініп, қол басқарғам.

Жырау жырлаған дастан-өлеңдер жауынгерлік сипатта, ерлікті, батырлықты насихаттау бағытында болғандықтан, батырдың ерлігін, қару-жарактың батыр үшін маңызын, кәдір-қасиетін айқын етіп көрсетуде эпитеттердің рөлі ерекше. Осы орайда «Елім-ай» жырынан сұрыпталған мысалдар бойынша эпитеттерді төмендегіше топтастырдық:

1) Киім атауларына байланысты эпитеттер. Жырда кездесетін, *айыр қатпақ*, *аттын қатпақ дұтыға*, *ақ сауыт*, *ақ берен* т.б. киім атауларына байланысты эпитеттер әр түрлі сипатта

көрініс тапқан. Мысалы, *Ақ сауыт* – көз-көз етіп темір сымнан тоқылатын батырлар киетін киім. *Ақ сауыт* – асыл, таза, қоспасыз (болат, құрыш, алмас т.б. металл жайында).

Мың рет орансан да *ақ беренмен*,
Кіресін жер койнына дененмен.
Айрылды тұлпар атым тағасынан,
Тозып *ақ сауытым* жағасынан.

Жырда *ақ сауыттың* түсін емес, оның *тазалығы мен асылдығын* аңғартады.

2) Қару-жаракқа байланысты эпитеттер – *көк найза, көк семсер, болат алдаспан, толғамалы ақ сүңгі, жалаулы найза, ала ту, болат найза, алтын құлаш, ақ семсер* т.б. Мысалы:

Қайралған қайқы *болат алдаспаным*,
Боялды қызыл канға сағасынан.
Қоршау бұзып шығарда *көк семсермен*,
Арпалысқан жаулардың басын шаптық.

Жырда *Толғамалы ақ сүңгі эпитетінде толғамалы* сөзі «орау» мағынасында қолданылған. *Найза, алдаспан, айбалта* тәрізді соғыс қаруларын пайдаланған кезде, олардың сабы сусып, жылжып кетпес үшін *бығары, қайыс, жіп* т.б. сияқтылармен орап тастайтын болған немесе олардың ағаш саптарын орама түрінде кертіп қоятын болған. Осыдан келіп, *толғамалы* (сабы оралған) эпитеті пайда болған деген қорытынды жасаймыз.

Қожаберген ақынның тілдік бейнелеу құралдарының ішінде көзімізге түсетіні – метафора. Қазақ тіл білімі ғылымында да көркем әдебиеттің тілі мен стилін, сөз зергерлерінің шеберлігі сөз болғанда метафораға соқпай кетпейді, көптеген ақын-жазушының шығармашылық мәнерін сөз еткенде, метафораның түрлі тілдік қызметіндегі қасиеті мен

ерекшеліктерін талдайды. «Метафора – дүниені, болмысты танудың көзі». Кез келген метафора танымдық қызмет атқарады деуге болады. Оның бейнелілік, көркемдік сияқты қасиеттері мен қызметтерінен гөрі адам ойлауы мен тілінде танымдық қызметінің үлес салмағы басым» [53, 54 б.].

Ақындық қиялдың ұшқырлығын танытатын тілдік амалдың бірі - метафора. Бір заттың, я құбылыстың ерекшелігін асқан дәлдікпен көрсету мақсатында соған ұқсас екінші бір нәрсенің табиғатын нақты тану ғана шынайы сөз үлгісінің тууына жол ашады. Қазақ әдеби тіліндегі метафораларды құрылысына қарай Қ. Жұмалиев бес түрге бөледі: 1) метафораның жай түрі; 2) жалғаулар арқылы жасалатын метафора; 3) көмекші етістік арқылы жасалған метафора; 4) күрделі метафора немесе метафораның ұлғайған түрі; 5) метафораның «бейне бір», «тен» деген сөздердің көмегімен жасалған түрі [52, 364 б.]. Осы топтама негізінде Қожаберген жырау жырында кездесетін метафоралардың жалғаулар арқылы, көмекші етістік арқылы жасалған түрлері мейлінше мол.

Адамдар бұл дүниеде құдайдың барына сеніп, иланып, тәңірден тек жақсы тілек тілеп, барға қанағат тұтып, тәубесіне келіп отырған. Қазақ халқының бар өмірі өткен Сарыарқа жерінің тыныштығын ойлайды. Себебі, кіндік қаны тамып, өскен ел, өскен жер кімге де болса қымбат! Сондықтан елім, жерім деп тер төккен ақынның ғажап үні:

«Адамның басы – алланың добы» деген,

Тәңірден тілек тілеп, шүкірлік қыл!

...Сарыарқа – қазақ жері кіндігі деп,

Атаның мүлкі болсын жиғандарың,-деген жолдардан сезіледі. Не болмаса:

Құс төресі – аққу құс секілденген,

Жұртымның қыз-келіні алтын еді

Насихат айтып халқыма,

Шығып жарқын үндерім

Бұл кезде жасым жетіп,

Тәнім тозды, - дейді [4, 52 б.].

«Метафораның ең басты стильдік ерекшелігі - бейнелілігі, ойды бейнелі түрде жеткізетіндігі. Ол сондықтан да көркем әдебиет стилінде жиі қолданылады. Ал, ғылыми, кеңсе, ресми іс қағаздары стильдерінде метафора дәл мұндай дәрежеде кездеспейді» [54, 63 б.]. Бұл, әрине, көркем әдебиеттің тілдік табиғатымен тікелей байланысты. Метафоралану (метафоризация) көркем шығармашылыққа шексіз мүмкіндік береді, бір сөзбен айтқанда, метафора-көркем шығарманың негізгі азығы. Е көмекші етістігінен тараған «еді», «едім», «едің», «ем», «ең » варианттарының барлығы да метафоралы тіркестерде кездеседі. Яғни метафора толық лексикалық мағынасы жоқ, тек грамматикалық мағынаға ғана ие сөздердің өзіне белгілі бір образдылық жүктеп, эмоционалды-экспрессивті сөздердің қатарына шығарады. Көмекші етістіктер арқылы жасалған метафораларды Қожаберген жырау өз өлендерінде ерекше стилистикалық құрал ретінде пайдаланады.

Көмекші етістіктердің саны аз болғанымен, тілімізде орасан зор қызмет атқарады. Олардың көмегі арқылы мағыналары олқы, сөздерді үстіне нәзік семантикалық ренктер жамалады, үстемеленеді. Сондай-ақ метафоралы тіркес жасауда да айрықша рөлі анық байқалады.

Көмекші етістіктер баланып тұрған екі сөзге, сөйлемге түр беріп, олардың метафоралық мәнін толықтыруда ерекше орын алады. Ауыз әдебиетінде болсын, жазба әдебиетінде болсын бұл метафораның көп кездесетін түрі.

Бұла боп басты ордада өскен едім,

Жасымнан халық қамын жескен едім.

Жиырма ұлдың көкжал туған кенжесі едім,

Басқұрау мәселесін шешкен едім.

Жүйрікпен желдей жүйткіп ескен едім,
Сынакқа қамал бұзып түскен едім.
Көп шығып қан майданда жекпе-жекке,
Найзалап жау өкпесін тескен едім.

Ақын тілінен келтірілген метафораның көмекші етістік көмегімен жасалған бұл түрі бірінші жақтан айтылып, ақындық *менді* көрсетеді. Өлең жолдарынан ақынның үйіндегі кішісі екенін, жас бола тұра, үлкен іске бас бола білетін, жастайынан ел камын жеген нағыз ер азамат екенін көреміз. Қожаберген жырау метафоралы түзіліс жасай отырып, бірінші жақтан өзінің айналаға, өмірге деген талпынысын, образды ойын білдіріп отырады. Ақын қай тақырыпты жырламасын, метафораларды киноын тауып қыстыра алған. Қожаберген жырау поэзиясын жандандыра түсуге көмектескен деп толық айтуға болады. Оның нақты контекске қосқан семантикалық үлесі де, түрлену жүйесі мен сипаттары да әр алуан екендігі ақын өлеңдерінен анық көрінеді. Метафораға негіз болған бұл сөздер көмекшілік қызметімен-ақ айрықша стилистикалық сипатқа ие болып тұр.

2.3.2 Тенеудің сипаты

Көркем шығарма мазмұны мен пішінін ажарлап, оның эстетикалық әсерін күшейтуге қызмет ететін суретті сөздер үлгісіне тенеу жатады. «Қазақ тенеулері» атты еңбек жазып, тенеулерді арнайы зерттеген ғалым Т.Қоңыров: «Тенеу категориясы бүкіл бейнелеу, көркемдеу тәсілдерінің ішіндегі ең бастысы, ең пәрмендісі. Бейнелеу тәсілдерінің барлығы да өз бастауын осы тенеуден алды. Сондықтан болса керек белгілі бір ұлттық әдебиеттің бейнелеу, көркемдеу жүйесі, оның көркемдік ойлауының ұлттық ерекшелігі бүкіл бедерімен, күллі бояуымен тенеу категориясынан айқын көрініп тұрады» [55, 36 б.], - дейді. Ал З.Қабдоловтың «Сөз өнерінде»: «Мұнда суреткер заттын, құбылыстың ерекше белгілерін көрсетпей-ақ, оны басқа затпен, құбылыспен салыстыра суреттейді», - дейді [50, 224 б.].

Әрбір теңеу мейлінше айқын, суретті және орнымен қолданылғанда ғана құнды, көркем болмақ. Теңеу мағынасы жағынан да, ой-сезімге әсері жағынан да суреттеліп отырған құбылысқа, жағдайға жанасымды болуға тиіс. Теңеу сөздерді де суреткер өзінің танымына, эстетикалық талғамына, авторлық идеясына сәйкес таңдап қолданады.

Жауынгер жырау жаудың сұсты, сұм келбетін көрсету үшін теңеуді орынды пайдалана білді. Қожаберген жырларының жаһұты саналатын «Елім-ай» жыры. Мұнда дауға түскен ата коныс, туған жер үшін дал болған адал перзенттің жан айқайы ерекше теңеулермен беріледі. Соның барлығын шымыр шумақтар арқылы өзгеше, бөлек, үлгі жасап шеберлікпен ширықтыра бейнелейді.

Мылтықтың аузы жаман *қара үңгірдей*,
Шегінді ел еріксіз шама келмей.
Батыс, шығыс көршіден қару алып,
Қалмақ сұм болды *өзінше әулетпей*.

Жырау қазақтардың бір сәтке артқа шегініс жасағанын, жаудың да қалыспастай мықты екенін аңғартады.

Тасаттық беруге де мұршасы болмай,
Шұбырды ел бет-бетіне *үріккен қойдай*.
Қолданар жауға құрал аз боп,

Есіл жұрт ығып кетті-ау, *тозып бордай* [3,8 б.],-дей келе тыныш жатқан елді бүйректен алған жауға төтеп бере алмай, үріккен қойдай шошынып, жұрттың есі кетіп, тозып бара жатқанын айтады. Шұбырып, сан-саққа шашылған қазақ жұртын үріккен қойға теңейді. Қазақ халқының сол сәттегі арман, тілегі суреттеледі:

Басында Сұлу төбе мәжіліс құрған
Таба алмай ақыл-айла көп қиналған,

Бәрі де бір Алладан тілек етті,
Қалса деп аман болып *шыбындай жан* [3, 71 б.].

Жырау халқының көз алдында құлдырап, шарасызданған күйін шебер көрсетеді. Өзі туып өскен жер жәннатының жыл өткен сайын көз алдында талан-таражға түсіп, басқаның билігіне көшкелі, одан қала берді, келімсектердің табанында тапталуы жыраудың жанына жай таптырмайды. Ақтабан шұбырынды оқиғасы тұсындағы қазақ халқының нендей тірлікте күй кешкенін Қожабергеннен артық ешкім бізге жеткізе алған жоқ десек қате айтқандық емес. Себебі, жырдың өн бойында оның себептерін әрі қарай терендетіп ашқан сайын акын образы да күрделене, толығы түседі.

Жалпы, Қожаберген шығармаларында тенеулік сипатта қолданылып тұрған сөздерді шартты түрде бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады. Ойды дәл, нақты, әсерлі жеткізу мақсатында алуан түрлі затқа тән қасиеттерді дөп басып, образды бейнеге айналдырады. Оның өзі оралымы орынды тіркес құрап тұрады [28, 89 б.]. Мәселен, адам характерін дәл сомдау үшін билік еткен хандардың бірі Әбілмәмбет сұлтанды:

Әбілмәмбет *солқылдақ*,
Ақ балықша борпылдақ.
Келіспейді ерлермен,

Қабандарша қорсылдап, - деп сұлтанның ұнамсыз бейнесін жасауда *борпылдақ балыққа, қорсылдақ қабандарға* тенейді.

Келімсектердің табанында тапталуы жыраудың жанына жай таптырмайды. Заманына карап:

Байқап тұрсам заманға -
Көрші елдер ұқсайды *қабанға*,
Татулық жоқ, мейірім жоқ,
Жау болды адам адамға.

Мінетін тым болмаса өгіз болмай,
Азамат жаяу қалды *ортаң қолдай*.
Шабуылдады сұм калмак,
Қасқырша шапшып құтырған.

Негізінен, жырау тілінде ан-құсқа теңеу жиі кездесіп жатады. Оның да себебі анық секілді, себебі сол замандағы жағдай даланың тағыларындай жүйткіген, асау, құрау салдырмастай еді. Аң патшасы – арыстаннан бастап, қорқақ қоянға дейін, оның арасында қасқыр, қабан да жырау шығармаларында жарасымды ой желісін құрайды. *Қасқыр, қабан* бейнесі арқылы заман келбетін танытса, қанша дегенмен *нар түйе мен арыстан* тегеурінді, алып, қайратты жануар болса да, кей сәтте дәрменсіз дейді.

Майданда *нар түйедей* бақырғанмен,
Айбарлы арыстандай ақырғанмен.
Қорғасын окты мылтықсыз күнін қаран,
Ұрандап жұртты ұрысқа шақырғанмен [3, 161 б.].

Теңеу сипатындағы енді бірқатар сөздер төрт түліктің мінез-кылығымен жымдасып беріледі. Мейлінше таныс, мейлінше жақын ұғымдар Қожабергеннің таңғажайып зергерлігін жаңа бір қырынан қамтиды. Төрт түлікке тән белгілерге қарай өлең өру бұрынғы да, кейінгі де сөз сүлейлерінде мол. Онда нар түйе де, ойнақшыған бота да, үріккен қой да бар. Оның әрқайсысы талауға түскен жерден оша таба алмай сенделген қалың тобырдың алуан түрлі жай-күйін бедерлі тілмен жеткізуде маңызды рөл атқарады. Тарихпен байланыстырған да дұрыс. Яғни қолында қару-жарағы жоқ қазақтың дәрменсіздігін көрсеткен. Қазақтың жаумен соғысудағы әлсіздігін жырлаған.

Жырау жау бойындағы ерекше серпілісті, соғыстың қаншалықты ауыр түрде өтіп жатқанын, халыққа қаншалықты ауыр тиіп жатқанын су, жаңбыр, бұршақ, боран т.б. секілді

аяусыз жауып, күннің ашық-жабығына карамай тосыннан құяр жаңбырға, соғар бұршаққа тенең, табиғат құбылыстарына катысты тенең сөздерді іріктеп, талғампаздықпен пайдаланған.

Айналды зор шайқасқа ұрыс соны,
Жаңбырша жауып кетті қалмақ оғы...
Бұршақша қорғасын оқ жаудырды олар,
Қоярдай қалған елді бірден жалмап.

Сұм қалмақ Үш жүз қанын *судай шапты*,
Мылтығы көп болған соң күші асты [3, 54 б.].

Енді бірде, қамыққан көңілге медет табу үшін өткен жақсы да жайсан, бейбіт күнді еске алады, еш уақытта үміттің үзілмеуін тілейді. Қайранда өткен кездерді: жайнаған гүлге, бәйшешекке, балғын сазанға, жаркылдаған алмасқа, жаңа өскен жас шөпке тенеңді. Мұның астарында жап-жасыл болып жаңа бұршік жарып, жайқалып, өсіп-өніп келе жатқан елін қорғар нағыз ер азаматқа артылған сенім жатыр.

Тенеулердің кен түрде қолданылуы да заңды. Себебі тенеулер – халық шығармаларында ең көп жұмсалатын көріктеу құралдарының бірі. Жырдағы тенеулердің дені грамматикалық құрылымы жағынан қарағанда, *-дай*, *-тай*, *-тей*, *-дей*, *-дайын*, *-дейін* жұрнақтары арқылы жасалған.

Жайнаған гүлдей тұрмыс ғайып болып,
Дарига-ай, ойда жоқта болдық пақыр
Сазандай балғын өскен балалары,
Дүние-жиһаз толы қоралары.

Қолды боп жиған мүлкі ата жауға,
Үш жүздің көп қамықты шоралары.
Желкілдеп *бәйшешектей* қатар өскен,
Майданда қайрат қылып көзге түскен.

Асынған қару-жарак көген көздер,
Коршауды бұзып шыққай ерен күшпен.

Аман бол, ел камқоры жақындарым,
Алмастай кан майданда жаркылдағын.

Жұрт камын естеріне ап, ескере жүр,
Бак коньп, басылмасын каркындарын!
Өртенге шыққан *жас шөптей*,
Еркелеп өскен ұлдарым,
Дұшпандарға бас име,
Құламасын тіккен туларың [3, 116 б.].

Ел камқоры болар жақындарын жаркылдаған алмаска тенең, азаттык жолында тер төгуге шақырады.

Қожаберген өлеңдеріндегі сындарлы ойға сымбаттылық дарытатын тенеу сөздер тобы табиғилығымен, тартымдылығымен ғана емес, тосындылығымен де өзгеше.

Адамның жас кезеңдері жөнінде толғаған философиялық мағынасы терең сап толғауында тенеу сөздер әрі ұйкасым жағынан, әрі мәнді мазмұн тұрғысынан түйдектеле әсерлі колданыска енген. Көкте кыран құстай самғаған, суға айдаған тозаңдай, от басардай болып ботадай ойнактаған жырау ғұмыры, енді бұлдыраған сағымға, көрген түске теңеледі. Мысалы:

Сыпырған томағасын *қыран құстай*,
Самғаушы ем әр кияға кешкі тұрым
Жасымда жігіт болдым бойдаксыған,
Ботадай от басатын ойнакшыған
Жылқының суға айдаған *тозаңындай*,
Ол дәурен табылмай тұр біздің маңнан [10, 219 б.].

Сағымдай кездейсоқта бұлдыр қағып,
Дариға-ай, кете бардың бізден жеріп

*Секілді қоламтадай быксып жанбай,
Жастық шак қызығына қалдық қанбай...
Өттің бе, есіл жастық көрген түстей,
Әркімнің шабытында бір тоят бар,
Жігіттік алғыр қыран құс секілді [3, 228 б.].*

Жастықтың қадірін қартаң тартқанда сезініп, жігіттік шак жүйрік те болса түлкі аларға жайы, қайраты болған алғыр қыран құс секілді дегенді айтады.

Әр халықтың өзін-өзі тануының бірден-бір құралы – тіл десек, ол халық тарихындағы дарынды тұлғалардың, әсіресе, өмірін сөзбен егіз деп қараған біртуар өнер иелерінің тапқыр да тағылымды, өрнекті орамдары арқылы байып, толығып, жетіліп отыратыны белгілі. Міне, осындай ойы терең қазына, ақылы дария сөз көсемі – Қожаберген жырау шығармашылығын зерделегенде, бұл түйіннің растығына тағы да бір көз жеткізуге болады.

2.3.3. Қайталаудың берілуі

Лексикалық анафора мен эпифора – қайталама түрлерінің ішіндегі ең толымдысы, қызмет ауқымы орасан кең болып келетіні және әдеби тілдің стиль түрлерінің барлығына дерлік қолданылатыны.

Ғылым Қ.Жұмалиев лексикалық анафора мен эпифора жайында: «Анафора – сөйлем басында бір сөздің немесе сөз тіркесінің қайталанып келуі. Өлең шығармаларда сөйлемнің әсерлілігін күшейту үшін белгілі бір сөз, сөз тіркесі, жол, тармақ аяғында қайталанатын да, эпифора деген атау алады», - деп жазған [52,135б.].

Анафоралық және эпифоралық қайталамаларды сөз қолданудың оңтайлы тәсілі ретінде қарастырған академик М. Серғалиев болды. “Сөйлем басында бір сөздің немесе сөз тіркесінің қайталанып келуі кездейсоқ құбылыс емес. Олар неше

рет қайталанып келсе де, тиісті стилистикалық қызмет атқарады. Осындай анафоралық қайталамадағы сөздердің әрқайсысының стилистикалық «жүгінін» салмағы біркелкі болып келе бермейді: әрқайсысының өзіндік қолданылу ерекшеліктері танылып отырады» [56,138 б.].

Жырау қолданысындағы қайталамалар жырдың мазмұны мен мәнін ашып, айтпак болған ойын сан жаққа жіктеп, сонымен қатар композициялық құрылымын айқындауда да ерекше орын алады. Өзі өмір сүріп жатқан кезеңнің өзгергендігін, бұзылғандығын көрсету барысында эпифора тәсілін жиі қолданып отырған. Мысалы,

Бұл заман, қай-қай заман, бағзы заман,
Болар ма баяғыдай тағы заман.

Немесе:

Бұл заман қай-қай заман - қасқыр заман,
Көрші ел жоқ қазақтарға қас қылмаған.

Қайталау аскак арман, бірде жауға жапқан қасқырдай, дала тағысындай болып өрістейді. Жырау қайталамаларды қолданғанда тыңдаушы назарын ерекше өзіне аударып алады да, кейін барып бірден заманын жырлай бастайды. Ол бұрыннан аты аңызға айналған Асан Қайғы, Бұқар жырау, Ақтамберді жырау секілді от ауызды, орақ тілді бабаларымыздың өлең өрнегімен ұқсас болып келеді. Мысалы: Бұқар жыраудың «Ей-заман-ай, заман-ай», Асан Қайғының «Ұсар ма билер, ұсар ма?», Ақтамберді жыраудың «Бұлан да бұлан, бұлан сан» т.б. өлеңдері өзара мағыналас, көтерген тақырыптары да бір.

Жалпы, кара өлең фольклорда ерекше өнер түрі ретінде танылған. Қазақтың халық өлеңдерін белгілі бір ғылыми жүйеге түсіріп, оның функционалдық, тақырыптық ерекшеліктерін саралап, басқа елдердің өлең үлгілерімен салыстыра зерттеген ғалым Б.Уахатов кара өлеңнің сегіз түрлі ерекшеліктерін атайды. Оның ішінде: «... алтыншы – кара өлең ойын-сауық

үстінде айтылатын болғандықтан, мұнда үлкен, күрделі мәселелер қозғалмайды; жетінші - кара өленнің қосалқы жолдары негізінен халықтың тұрмыс-тіршілігінен, әдет-ғұрып, жора-жосығынан туған түсініктерді арқау етіп, табиғат дүниесін суреттейді; сегізінші – кара өлен көпке мәлім ән әуенімен орындалады», - дейді [57,108 б].

Талап жесе әлсізді
«Жауыз» демей не дейміз?
Аулақ жүрсе жұртынан
«Бөлек» демей не дейміз

Езілгенді жусандай,
«Былжыр» демей не дейміз?!
Өзі ұқпаса кемдігін

«Нашар» демей не дейміз? дегенде, «не дейміз» деген сұрау мәнде қайталанып келген көмекші етістік ұйкастың үйлесімді болуына, тыңдаушының назарын аударуына, әрі өленнің терең мағына жасауына да қызмет етіп тұр. Яғни, сөз соңындағы қайталаулар ақын айтатын ойдың салмағын, сазын үстеп тұр.

Ән демекші, Қожабергеннің «Елім-ай» дастаны әнмен орындалатын жыр. Сондықтан да:

Қаратаудың басынан көш келеді,
Жорғалар әр көш сайын бос келеді
Атсызды аты барлар ілестірсе,
Құдайым ондай істі хош көреді,- деп жырлауының өзі белгілі бір ырғаққа, ұйкасқа құрылып, жырау айтпақ болған ойды дәл, анық жеткізуге көмектеседі.

Академик Зәки Ахметов: «...өлеңде сөздің, дыбыстың қайталануы туралы айта келе, «олар сонымен бірге жазба поэзияда да кездеседі. Бірақ ондай поэтикалық бейнелерде жасалатын өлең-өлшемдері одан әрі дыбыстық айшықтау немесе

ырғактык құрал ретінде қызмет етеді» [53. 138 б], - дейді.

Акын өлеңдеріндегі анафоралық, эпифоралық қайталаулар өз кезегінде шығарманың идеялық мазмұнына, интонациясына әсер етеді. Мәселен, еліне қорған болған батырларын, сарбаздарын елін, жерін аянбай қорғауға шақырған жырау «Елім-айдын» бастауынан-ақ эпифораны қолданған.

Ассалаумағалейкүм, сардарларым,
Жұрт үшін ерлік еткен дегдарларым.
Кенесіп дұшпандардан ел қорғандар,
Кетпесін жау қолында мал-жандарын.

Немесе:

Ассалаумағалейкүм, сардарларым,
Болашак көпке тұтқан маңғаздарым.
Бабаннан Қожаберген уағыз тыңдап,
Жырымнан жағдайды ұқ, сарбаздарым,
- деп, сарбаздарға күш-қуат беріп, рухтандырады. Халқын бірлікке, ізгілікке, қазақ деген халықты құрметтеуге үндейді. Осы шумақта акын айтатын ойын бекітіп, тұрақтандыра түседі. Өлеңнің соңғы тармақтарындағы «сардарларым», «маңғаздарым» акынның ойына ырғак үстеп тұр. Жыраудың «Білерсің» атты өлеңінде:

Көсемдердің қадірін,
Ел тозғанда білерсің.
Шешендердің қадірін,
Дау алғанда білерсің.

Сардарлықтың қадірін,
Қол басқарсаң білерсің.
Тұлпардың қадірін,
Қамалға шапсаң білерсің... [2, 236 б.].

«Қадірін, білерсің» сөзін эпифора түрінде алған автор барлық түйінді себепті осы сөздерге «байлап» қойған, әрі жырау

өз әсерін күшейту мақсатында негізгі ойын тыңдаушы назарына салу үшін колданған.

Негізінде, жырау дастандарында анафора ретінде жеке әріпті (дыбыс) да еркін пайдаланған. «Елім-ай» жырында қ әріпі ерекше қолданысқа ие болса, «Үш би» атты өленде ж әріпі ерекше сипатқа ие. Бұл аллитерацияның да мысалы болатынын білсек те, қайталаудың да бір ұтымды түрі екендігі даусыз. Мысалы:

Жеңіс жоқ соғыстарда шабандарға,
Жағдай жоқ тағат қылып амалдарға,

Жеңіске жету үшін қайрат қылып, - деген өлең жолдарындағы ж дыбысын айрықша үйлесімділікпен пайдаланған.

Қара жер боздақтарды жұтып жатты,
Қыз алып, қыз берісіп, құда болып,

Қалмаққа төре, қожа жұртты сатты [3, 66 б.],- дей отыра сұм соғыстың қазаққа жаман батқандығын, қалмақ пен қазақ арасындағы алауыздықты көрсетеді.

Немесе:

Құдаға Қазақ, Ноғай жарамай ма,
Қыздары төреге жар бола алмай ма?

Қыздарын Қожа, Төре ала алмай ма? - деген өлең жолдары арқылы қайталау жасаса, келесі бір жағынан жарамай ма? алмай ма? сұрақ мәнде риторикалық сұрауды шебер пайдаланған. Қазақ елінің сол бір қиын-қыстау сәтте ішерге асы болмай, азапты өткен күндерін төмендегідей өлең жолдары арқылы суреттейді:

Заманды құлдырар деп ойда бар ма?
Семірткен серке менен қой да бар ма?
Аштыққа ұрынбауға сактық қылып,
Жасырған азық-түлік, қойма бар ма?

Жасалған лайықты қора да бар ма?
Қыс-көже, жазда-қымыз,
Байғұстар күн көрерлік орда бар ма?

Сонымен қатар, «қайда?» сұрау есімдігін жиі пайдалана отырып, автор халқының көңіл-күйін, хал-ахуалын көрсетеді:

Уа, жұртым, сол бір жақсы күйің қайда?
Жаз болды тіккен, қане, үйің қайда?
Ақ үйлі ауылдардың көркі қайда?
Жинаған асыл жиһаз, мүлкі қайда? [4, 43 б.] - дейді.

Қожаберген жырау поэзиясының көркемдік ерекшелігін талдай келе, акынның тілдегі көркемдегіш құралдарды шебер пайдалана білуі, метафора, тенеу, эпитет, анафора, эпифора секілді образдық-бейнелі сөздердің өзара үндесіп, дүниетанымдық негіздерге орайласа келуінің нәтижесінде акын өлеңдерінің көркемдік сипатының арта түсетіндігі тұжырымдалды. Осынау образдылық, бейнелілік жүйесінде сөз құбылту, қайталау, сөз мағынасын ашу секілді амал-тәсілдердің сөздердің сымбат-көркін ашудағы алатын орны белгіленген.

Екінші бөлімді қортындылайтын болсақ, жыраудың тілдік тұлғасы, көркемдігі жағынан болсын, әрқайсысы өзінше өрнекті, өзінше дара. Тіл білімі дегенде ойға оралатын лексика, грамматика, әдебиет салаларына да жемісті еңбек еткен. Етістік болсын, зат есім болсын, қос сөздерді, тұрақты тіркестер, дисфемизм, қару-жарак атаулары, антоним, синоним сөздерді молынан қолданған. Олардың өзін орайластырып, қиюластырып, өзінің нақты ойын дәл, анық, айқын жеткізу үшін тамаша қолданған. Елді-мекенді, не адамдарды, олардың іс-әрекет, қимылға қатысты сыр-сипатын, халқының қуанышы мен мұңын, барлық «қасиетін» етістіктің түрлі формалары арқылы берді. Айтар болсақ *едім*, *деп*, есімшенің -ар, ер жұрнағы зат есімнің I жақта тәуелденіп барып жалғанатын -ым, -ім

жалғаулары, көсемшенің -ып,-іп,-п түрінде келуі. Көнерген сөздер, ономастикалық атаула, араб-прасы тілдерінен енген сөздер, топонимикалық атаулар өз алдына. Ерекше лексикамен жасалған өлең үлгілері де талданды. Түрлі салыстырулар, эпитет, метафора, кайталау түрлері, арнау сияқты тілдік-көркемдік құралдар шеберлікпен киюласып жатыр. Қожаберген – қазақ әдебиетінде өзіне дейінгі жыраулық дәстүрді ақындық өнермен ұштастырған, көркем сөздегі жалпылықты нақтылыққа бейімдеген, жаңа жол тапқан суреткер. Ол – өмір шындығын көркем шындыққа айналдыруда жаңа жол тапқан қазақ сөзінің күдіретін қисынды орамдармен байытқан туындыгер. Халқының қасиеті мен күдіретін, мерейі мен мұңын, асылы мен жасығын жарыстыра, жалғастыра, салыстыра, салғастыра отырып өткеннің өнегесін өлшем етіп ұстанған, өз бүгінінің баянсыз бейнесінен ой түйіп, келешегінің көмескі боларын алыстан андаған ақын сезімінің ақиқатқа айналуы - кеменгер көрегенділігінің куәсі.

Қорытынды

Қожаберген жырау бүкіл ғұмырын, өмір сүрген ортасын өлеңмен өрнектей білген жан. Өмірден өрбіген шындықтарды көңіл көрінісінде қорытып, жүректен қозғап, шынайы жеткізеді. Ең алдымен, жыраулығы өмірімен өзектесіп жатыр. Жырлары арқылы қалың жұрттың жүрегіне жол тауып, халқымен бірге отқа да күйіп, суға түскен жырау. Сол өлеңдерінің арқасында оны маңызды құралға айналдырып, елдің санасын оятып, халқына демеу, жігер беріп, қайраттандырып, намыстарын жасытпай, өзінің де, өзгенің де жоғын жоқтап, мерейін асырған. Осындай ақ ниет, таза сезім Қожаберген өлеңдерінің өміршендігіне тірек болған.

Жырларымен өз заманының шежіресіне айналып, қиын-қыстау кезеңде қайғылы халқын уатып, рухани дем берген Қожаберген Толыбайсыншыұлы мұрасының өлмесі анық. Қожаберген жырларының құдіреті, көркемдік қуаты, тілінің өзінше ерекше, бай болуымен бірге, сол кездегі, яғни өзі ғұмыр кешкен бір ғасырға жуық аралығында болған заман бейнесін бар болмысымен ұрпағына жеткізіп, тарихты ұмыттыруға жол бермеген шыншылдығында деп ойлаймын. Сондықтан ХҮІІ ғасырдағы зобалаң тарихты бір ғана «Елім-ай» дастанына сыйдырып, ұлттың әнұранына айналдыра білген өнер құдіретін мойындамаған қазақ жоқ. Тіл, тарих жайлы жазылған «Баба тіл» дастанының өзі бір төбе. Жырау шығармаларында адамзаттық мәселелерді, адами-имандық жайттарды, жастық пен достық сырларын, игілік пен ізгілік мұраттарын жырлайды.

Асылы, Қожаберген жырау мұрасы, онда көрініс табатын түрлі тілдік қолданыстар «өлім мен өмір», «атамекен», «ерлік, батырлық», «Алла» секілді концептілік сипат алады. Ұлттың тағдыры, тілдің тағдыры, жастық, кәрілік сипаттар, уағызға, насихатқа толы өлең үлгілері нағыз шеберлік пен шешендіктің көрінісі. Өмір өнегесін, заман келбетін, уақыт бедерін шынайы шабытпен жырлауы, тіл шеберлігін жарқырата көрсетуі, ең негізгісі, қазақ өлеңін өзіндік өзгешеліктеріне сай сыр-сипаттарымен жеткізуі – ақындық мұратқа адалдық, талант

табиғатына тән құбылыстардың бірі. Ақын қолтаңбасынан қоғам, кезең көріністері, өмір-уақыт тынысы айқын аңғарылады. Көркемдік тәсілдерді орайын тауып колданады.

Қожаберген шығармаларының сипаты оның өзіне тән өлең өрнегін, мазмұн тереңдігін, тіл құнарын еркін танытатын сөз әлемінен құралады. Ақын шығармалары – бір ғана кезеңнің, өзі өмір сүрген ортаның, айнасы емес, олар заманалық мәселелерді жалпыадамзаттық құндылықтар биігінен қозғаған қазыналы ойдың көркем өнер деңгейіне көтерілген сөз үлгілері. Философиялық байлам-түйіндерін жеткізуде Қожабергенді өзіне дейінгі әдебиет өкілдерінен бөлектеп тұратын бір қыры – «өмір мен өлім», «атамекен», «ерлік, батырлық», «Аллаға» қатысты салмақты, өзгеше бөлек модельдермен беруі.

Қожаберген ақынның тіл қазынасындағы қарапайым сөздердің өзінен жаңа дүниені туғыза алған суреткерлік талғампаздығын айту қажет. Жырау өлеңдерінің тілінде қазақтың сөз байлығының мейлінше ойдың дәлдігін, тереңдігін танытуда сараланып колданылғаны аян. Ойды әсемдеп, өрнектеп жеткізудің көркемдік құралдарын – құбылту тәсілін колдануда Қожабергеннің ақындық шеберлігі одан сайын ашыла түседі. Оның жырларында сөз сұлулықтың символынан гөрі шындықтың шынайы бейнесіне қызмет етуге бейім. Бұл – ақынның өнерді өмірге жақындата түскендігінің көрінісі.

Ақынның өлең өрнектерінен – өткен тарихымыздың бел-белестері, батыр бабаларымыздың, елбасылар мен қолбасылардың өмірі мен өнегесі, кеңінен көрініс береді. Сол арқылы ұлт мұратына адалдық, өмірге құштарлық, өнерге сүйіспеншілік сезімі терең танылады. Кез келген суреткер шығармашылық иесі ретінде өзінің көркемдік танымы мен шеберлігін, дарын қуатын жұмсау арқылы бейнелі, тың дүниелер жасауға ұмтылады. Ондай туындылардың, ендеше, халық жадында қалатыны ақиқат.

Бұқар, Ақтамберді, Доспамбет секілді өз заманының құрдастары болғанда Қожабергеннің де есімі қатар айтылуы тиіс. Қожаберген жыраудың әлі де болса жарыққа шықпай, мұрағатта шаң басып жатқан өлең-толғауларын зерттеп, зерделесек нұр үстіне нұр болар еді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жұмалиев Қ. Стилль – өнер ерекшелігі. – Алматы: Ғылым, 1966. – 384 б.
2. Әуезов М. Әдебиет тарихы. Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
3. Күмісбаев Ө. Терең тармырлар. – Алматы: Ғылым, 1994. – 320 б.
4. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті.– Астана: Ана тілі, 1991. – 264 б.
5. Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
6. Дауылпаз баба – Қожаберген жырау (шығармалар жинағы мен зерттеулер). – Алматы: Мектеп, 2011. – 464 б.
7. Әбуталиев Н. Елім-ай – елдің зары // Шалқар. – 1990. №32. 10 – б.
8. Сүлейменов Ж. М.Қозыбаев зерттеуіндегі Қожаберген жырау / Мәдени мұра. –2013. №5. 38–б.
9. Жақсыбай С.,Ескали Ө. «Елім-ай!» деп өткен есіл ер /Егемен Қазақстан. – 2013. №155. 12 – б.
10. Қожаберген жырау. Елім-ай. – Петропавл: Полиграфия, 2000. – 140 б.
11. Қазақ ССР қысқаша энциклопедиясы 4 т. – Алматы, 1989. –360 б.
12. Уәлиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Толағай групп, 2010. – 496 б.
13. Қожаберген жырау: өлеңдер, толғаулар, дастандар. (Құраст.С.Жұмабаев, Қ.Биғожин). – Алматы: Жас Улан и К, 2007. – 272 б.
14. Тұрғараев Б. Қаһарлы жылдардағы Қожаберген жырау / Түркістан. – 2013. №7. 12 – б.
15. Нұрдәулетова Б.И. Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі Ф.ғ. докторы ғылыми

дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2008
320 б.

16. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Известия РАН серия литературы и языка. –1993. №1, 9 – с.

17. Маслова В.А. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2001. –203 с.

18. Жиренов С. XV-XIX ғғ. жыраулар поэзиясындағы «өмір-өлім» концептісінің танымдық табиғаты. Кандид. диссерт. авторефераты. – Алматы, 2007. – 26 б.

19. Шал ақын. Өлеңдер. Зерттеу деректер. – Алматы: Арыс, 2003. – 200 б.

20. Қожаберген жырау. Таңдамалы шығармалары.– Петропавл: Облыстық баспахана, 2003. –288 б.

21. В.Н.Топоров. Судьба и случаи. /Понятие судьбы в контексте разных культур. – Москва: Наука, 2010. – 320 с.

22. Арутюнова Н.Д. Истина и судьба. –Москва: Наука, 2009. – 320 с.

23. Стрелков В.И. Смерть и судьба. –Москва: Наука, 2002. – 320 с.

24. Шәріпов А. Қазақ поэзиясындағы ұлттық идеяның көркем бейнеленуі. Ф.ғ.д. авторефераты. – Алматы, 2001. – 24 бет.

25. Манкеева Ж.А. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. – Алматы: Ғылым, 2007. – 272 б.

26. Қарабиық О. Ислам діні. – Алматы: Euro Print,2009. – 320 б.

27. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш:Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.

28. Раев Қ.М. Дулат Бабатайұлы шығармаларының поэтикасы. Ф.ғ.к. дәрежесін алу үшін. – Алматы, 2002. – 131 б.

29. Жанұзақов Т. Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 524 б.

30. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік (Құрастырған Оңдасынов Н). –Алматы: Қазақстан, 2010. – 130 б.

31. Ә.Қайдар Қазақ тілінің өзекті мәселелері:Актуальные вопросы казахского языка. – Алматы: Ана тілі,1998. – 304 б.
32. Бес ғасыр жырлайды ХҮ ғ. ХХ ғ. бас кезіне дейінгі қазақ акын-жырауларының шығармалары 2 т. – Алматы: Жазушы,1989. – 496 б.
33. Советова З. «Қобыланды батыр» жырының лексикасы Фил.ғыл.канд.авторефераты. Алматы, 2006. –24 б.
34. Қазақтың дәстүрлі қару-жарағының этнографиясы. – Алматы: Алматыкітап,2006. – 216 б.
35. Құдайбердіұлы Ш. Мұсылмандық шарты. – Алматы: Қазақстан,1998. – 80 б.
36. Араб-парсы сөздігі. – Алматы: Қазақстан, 2011. – 350 б.
37. Серғалиев М. Көркем әдебиет тілі: Монографиялар. Мақалалар.Баяндамалар.–Астана:Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2006. – 369 б.
38. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі. – Алматы: Арыс,2005. – 720 б.
39. Нұрдаулетова Б. ХҮ-ХҮІІІ ғ. Маңғыстау акын-жырау шығармаларының тілдік ерекшеліктері. Фил. ғыл. канд. дисс.Алматы,2000. – 24 б.
40. Қоңыратбаева Ж. ХХ ғасыр басындағы қазақ прозасы тіліндегі фразеологизмдер.Оқу құралы. – Алматы: Арыс,2005. – 166 б.
41. Сыздық Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы:Санат,1994. – 190 б.
42. Авакова Р. Фразеология теориясы.–Алматы:Қазақ университеті,2009. – 292 б.
43. Сыздық Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы:Арыс,2004. – 208 б.
44. Жұбанов Е. Эпос тілінің өрнектері. – Алматы: Ғылым,1998. –183 б.
45. Болғанбайұлы Ә, Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы, Санат,1997. – 256 б.

46. Сағындықұлы Б. Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы. – Алматы, Арыс, 2008. – 200 б.
47. Әбдірахманова Т. Қасым Аманжолов поэзиясының поэтикасы. Фил.ғыл.канд.дисс.Алматы, 2009.– 24 б.
48. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. –Алматы: Ана тілі,1991. –350 б.
49. Құндақбаева Л. Т.Ізтілеуұлы шығармаларының тілі Фил.ғыл.канд.дисс.авторефераты. – Алматы,2007. – 24 б.
50. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат,2007. – 360 б.
51. Ахметов З. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. Алматы, 1996. – 240 б.
52. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. –Алматы:1960. – 250 б.
53. Ахметов З. Поэзия шыңы–даналық. – Астана: Фолиант, 2002. – 408 б.
54. Боранбаева Г.С. ХҮ-ХҮІІІ ғ. қазақ поэзиясы тіліндегі фразеологизмдер. Алматы: Мектеп, 1997. –103 б.
55. Қоңыров Т. Қазақ тенеулері. – Алматы: Жазушы, 1975. – 330 б.
56. Серғалиев М. Стилистика негіздері: Оқулық. Астана:Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2006. – 273 б.
57. Сыздықова Р. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы. – Алматы: Ғылым, 1970. – 320 б.
58. Байжанов І. Абыз, батыр Қожаберген жырау / Әділет. – 2013. №24. - 10 б.
59. Жартыбаев А. Орталық Қазақстан топонимиясының өзекті мәселелері. – Алматы: КИЕ, 2009. – 288 б.
60. Кәкішев Т. Қожаберген жырау //Ана тілі. – 2013. №7. – 12 б.
61. Қозыбаев М. Тарих зердесі. 1-кітап. – Алматы: Ғылым, 1998. – 344 б.
62. Қозыбаев М. Тарих зердесі. 2-кітап. – Алматы: Ғылым, 1998. – 280 б.
63. Мажитаева Ш. Конгитивтік лингвистика: Оқу-

әдістемелік құрал.— Қарағанды: ҚарМУ, 2008. —110 б.

64. Момынова Б. Қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика:әлеуметтік-бағалауыштық, сөзжасам. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 140 б.

65. Нұрдәулетова Б. Когнитивтік лингвистика. Оқулық. Алматы: – Қазақстан Республикасы Жоғары оқу орындарының қауымдастығы, 2011. – 312 б.

66. Оразалиева Э.Н. Когнитивтік лингвистика: калыптасуы мен дамуы. Ғылыми монография. – Алматы: Ан Арыс, 2007. – 312 б.

67. Тұрғараев Б. Қаһарлы жылдардағы Қожаберген жырау //Әділет. – 2013. №25. – 10 б.

68. Тұрғараев Б. Жаздым «Жеті жарғыны» /Ана тілі. – 2013. №9. – 12 б.

69. Тасболатов А. Дауылпаз баба – Қожаберген //Егемен Қазақстан. –2013. №9. 10 – б.

70. Шәріп Н. Атақты жырау тарихтан өз орнын алуы тиіс // Қазақстан-Заман. – 2013.№10. – 8 б.

Мазмұны

Кіріспе.....	3
1 Қожаберген жырау шығармаларының зерттелуі және концептуалдық сипаты.....	4
1.1 Қожаберген жырау дастандарының зерттелу тарихы.....	4
1.2 Қожаберген жырау шығармаларының ұлттық-танымдық ерекшелігін анықтайтын концептілер.....	32
1.2.1 «Өмір-өлім» макроконцептісі.....	32
1.2.2 «Дәурен» концептісі.....	40
1.2.3 «Заман» концептісі.....	44
1.2.4 «Атамекен» концептісі.....	54
1.2.5 «Ерлік, батырлық» концептісі.....	62
1.2.6 «Алла» концептісі.....	69
2 Жырау шығармаларының лексика-стильдік ерекшелігі.....	78
2.1 Қожаберген жырау шығармаларының лексика-семантикалық жүйесі.....	78
2.1.1 Жырау тіліндегі ономастикалық атаулар.....	78
2.1.2 Жырау шығармаларындағы қару-жарак атаулары.....	94
2.1.3 Көнерген сөздер мен дисфемизмдердің қолданысы.	99
2.1.4 Тұрақты тіркестердің ұлттық-мәдени көрінісі.....	105
2.1.5 Антоним және синоним қатарларының берілуі.....	113
2.2 Жырау шығармаларының грамматикалық құрылымы.....	119
2.3 Қожаберген жырау шығармаларындағы құбылту түрлері.....	132
2.3.1 Эпитет пен метафораның қолданылу ерекшелігі	132
2.3.2 Теңеудің сипаты	139
2.3.3. Қайталаудың берілуі.....	145
Қорытынды.....	152
Пайдаланылған әдебиет.....	154

Подписано в печать 2018 г.
Формат 60×90 1/16. Гарнитура Times.
Тираж 500 экз. Заказ № 197.
Отпечатано в ТОО «Полиграфия СК»,
ул. Конституции Казахстана, 11.

гарн. 12007
когда

ОУНБ Петропавловск

